

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Η ερμηνεία του φιλοσοφικού προβλήματος του ολοκληρωτισμού: ανθρωπολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Μαρίας Αναστασοπούλου

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
2012

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Δημητρακοπούλου Αναστασία, Δρ. Φιλοσοφίας

Συνεπιβλέποντες: Πανταζάκος Παναγιώτης, Καθηγητής Φ.Π.Ψ. Ε.Κ.Π.Α.
Βολονάκη Ελένη, Επίκ. Καθηγήτρια Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Αύγουστος 2017

Ευχαριστίες

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην επιβλέπουσα της διπλωματικής μου εργασίας, Αναστασία Δημητρακοπούλου, διδάκτορα φιλοσοφίας, για την πολύτιμη καθοδήγησή της, τη γόνιμη κριτική, τις πολυάριθμες υποδείξεις της, αλλά και τη μύησή μου στον κόσμο της πολιτικής φιλοσοφίας, που αμέσως με γοήτευσε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης στους καθηγητές Πανταζάκο Παναγιώτη και Βολονάκη Ελένη, όχι μόνο για τη συμμετοχή τους στην επίβλεψη της εργασίας, αλλά και για το ενδιαφέρον και την ευγένεια με την οποία με αντιμετώπισαν.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1°	7
Ανατομία του Ολοκληρωτισμού.....	7
1.1 ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΩΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ	7
1.2 ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΗΓΕΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ	8
1.3 ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ	11
1.4 ΠΩΣ Ο ΦΟΒΟΣ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ ΓΕΝΝΑ ΤΗΝ ΟΜΟΙΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΖΩΝΤΑΝΩΝ - ΤΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°	21
Τα Ολοκληρωτικά Καθεστώτα	21
2.1 Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ	21
2.2 Ο ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΣ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΙΣΜΟΣ	23
2.3 Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3°	28
Οι απόψεις της Χάνα Άρεντ για την ανθρώπινη φύση.....	28
3.1 ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ	28
3.2 ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑ Ή Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΩΡΟ	30
Επίλογος.....	33
Βιβλιογραφία.....	34

Εισαγωγή

Ο ολοκληρωτισμός είναι ένα ιστορικό φαινόμενο, ένα ειδικό δημιούργημα του εικοστού αιώνα¹ με τα χαρακτηριστικά του ζωντανά έως σήμερα, συνώνυμο απαλοιφής ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και απογύμνωσης της ανθρώπινης ταυτότητας². Η κατανόηση του ολοκληρωτισμού ισοδυναμεί με την κατανόηση της καρδιάς του αιώνα μας³. Μετατρέποντας μια ουτοπία σε ολόκληρη ιδεολογία⁴, τα ολοκληρωτικά καθεστάτα απέδειξαν ότι όλα είναι δυνατά, ακόμη και η ύπαρξη εγκλημάτων που οι άνθρωποι αδυνατούν τόσο να τιμωρήσουν όσο και να συγχωρήσουν, διότι, όταν το αδύνατο γίνει δυνατό, τότε γίνεται το απόλυτο κακό, ένα κακό που δε συγχωρείται, αλλά ούτε τιμωρείται⁵.

Κάτω από τη συστηματική πίεση των ολοκληρωτικών καθεστώτων το άτομο εθίζεται στην αδράνεια και την πολιτική νάρκωση⁶, απεκδύεται σε πειθαρχημένα τμήματα της ατομικότητάς του ταυτιζόμενο με έναν ηγέτη ή μια ιδέα, παύει να είναι ο εαυτός του⁷ και μετατρέπεται σε μια ευκολοδιαχειρίσιμη και ψυχικώς ομοιόμορφη μάζα. Ο «νέος τύπος» ανθρώπου σκέπτεται και δρα όχι κατά βούληση, αλλά κατ' επιταγήν της αφηρημένης βουλήσεως ενός «συνόλου». Σαν μια κοινωνία μυρμηγκιών ή μελισσών, το ιδεώδες του ολοκληρωτισμού, «τέλεια» οργανωμένο δεν αφήνει περιθώρια αντιδράσεων των αντιδράσεων εκείνων που επιφέρει η ύπαρξη νοητικών, ελεύθερων όντων⁸.

Ο ολοκληρωτισμός αντιπροσωπεύει την ολοκληρωτική άρνηση της ατομικής ελευθερίας και αυτό ακριβώς οφείλουμε να αντιληφθούμε, προκειμένου να κατανοήσουμε υπέρ τίνος αγαθού

---

¹Π. Κουφοπούλου, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt*, (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σ. 28: Κατά την Arendt, τα ολοκληρωτικά κινήματα γεννήθηκαν γύρω στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα εξαιτίας της κρίσεως του ιμπεριαλισμού.

²K. D. Bracher, *Totalitarianism as Concept and Reality*, σε N. Gregor, *Nazism*, Oxford University Press, New York 2000, σ. 135.

³Π. Κουφοπούλου, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt*, (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σ. 18.

⁴C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, Harvard University Press, Cambridge 1956, σ. 74.

⁵H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 250.

⁶Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ. 133.

⁷B. Ράιχ, *Γιατί επικράτησε ο Χίτλερ*., επιλογή κειμένων Φίλιππος Λεβέντης, Καστανιώτης, Αθήνα 2013, σ. 42.

⁸Γ. Κ. Γεωργιάδης, *Η Προπαγάνδα: μεθοδική και τεχνική της αγωγής των μαζών*, Βίπερ Πάπυρος Πρες, Αθήνα 1973, σσ. 109-110.

αγωνιζόμαστε, όταν αγωνιζόμαστε ενάντιά του. Η μάχη δίνεται υπέρ της ελευθερίας και, εάν αυτή και μόνο η διαπίστωση δεν αρκεί για να μας κινητοποιήσει, τότε η καταδίκη είναι βέβαιη⁹.

---

⁹ H. Arendt, *On the Nature of Totalitarianism: An Essay in Understanding*, σε H. Arendt, *Essays in Understandings 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, Introduction by Jerome Kohn, Schocken Books, New York 1994, σ. 328.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Ανατομία του Ολοκληρωτισμού

1.1 ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΩΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ

Εάν είχαμε στη διάθεσή μας μία μόνο φράση, με την οποία θα έπρεπε να ορίσουμε τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, αυτή θα ήταν αγώνας για παγκόσμια κυριαρχία. Στην ολοκληρωτική πραγματικότητα η διακυβέρνηση του σύμπαντος είναι αυτοσκοπός και κάθε αντίπαλη προπαγάνδα εμπόδιο σε αυτόν τον στόχο χρίζει εξολόθρευσης. Μια τέτοιου είδους κατάκτηση προϋποθέτει ένα επισήμως αναγνωρισμένο στρατηγείο και ένα άκρως οργανωμένο εργαστήριο, προσανατολιζόμενο στην αποστολή μεταστροφής της πραγματικότητας σε μύθο. Το κράτος κινεί τα νήματα για λογαριασμό του κινήματος, που ασκεί την πραγματική εξουσία, η μυστική αστυνομία αναλαμβάνει το ρόλο του εκτελεστή συντήρησης του μύθου, ενώ τα στρατόπεδα συγκέντρωσης εγκαθιδρύονται για την τελική φάση του σχεδίου: την εκτέλεση του πειράματος καθολικής κυριαρχίας¹⁰.

Η ιδιαίτερη δομή των ολοκληρωτικών κινήματων μοιάζει με κρεμμύδι· ουδείς γνωρίζει επακριβώς, εκτός ελαχίστων μυημένων, τα ενδιάμεσα επίπεδα εξουσίας μεταξύ της υπέρτατης αρχής του Αρχηγού και των κυβερνωμένων μαζών¹¹. Ακριβώς αυτός ο άμορφος χαρακτήρας επιτρέπει την υπερτροφία της εξουσίας σύμφωνα με το συμφέρον του κόμματος και την απαίτηση του μονοπωλίου αυτής από τον ηγέτη του, ο οποίος εμφανίζεται μη εξαρτώμενος οποιασδήποτε ιεραρχίας¹². Το Κράτος λειτουργεί ως βιτρίνα του Κόμματος, καλύπτοντας έτσι την πραγματική εξουσία που ασκείται από το Κόμμα, προσφέροντάς του συνάμα προστασία και ένα φυσιολογικό πρόσωπο στον έξω κόσμο¹³. Οι σχέσεις μεταξύ του Κράτους και του Κόμματος στο ολοκληρωτικό κράτος είναι σχέσεις μεταξύ μιας φαινομενικής και μιας πραγματικής εξουσίας αντιστοίχως, έτσι που ο κυβερνητικός μηχανισμός περιγράφεται γενικά σαν μια

---

¹⁰H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμπα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 154-155.

¹¹H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 183 και 171-172.

¹²G. Lozek, *Σταλινισμός: ιδεολογία, αντίληψη για την κοινωνία ή κάτι άλλο;*, σε W. Gehrke, W. Ruge, G. Lozek, L. Hertzfeld, *Σταλινισμός: Ανάλυση και κριτική*, μτφρ. Δημήτρης Μαράκας, Δελφίνοι, Αθήνα 1996, σ. 54.

¹³H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμπα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 193-194.

πρόσοψη των ενεργειών του κινήματος. Πάνω από το Κράτος βρίσκεται ο πυρήνας της εξουσίας της χώρας: οι υπεραποτελεσματικές υπηρεσίες της μυστικής αστυνομίας, ο πιο οργανωμένος και αποτελεσματικός εξουσιαστικός μηχανισμός του ολοκληρωτικού καθεστώτος, το πραγματικό εκτελεστικό όργανο της κυβέρνησης από το οποίο μεταβιβάζονται όλες οι εντολές¹⁴. Με τις δραστηριότητές της να αποτελούν μυστικό επτασφράγιστο¹⁵, οι πράκτορές της διευθύνουν τις διακλαδώσεις του κινήματος και επηρεάζουν την εσωτερική πολιτική των αντιστοίχων χωρών¹⁶. Όσο πιο ορατά είναι τα όργανα της κυβέρνησης, τόσο λιγότερη εξουσία έχουν. Η δύναμη του ολοκληρωτισμού είναι τόση όση ακριβώς είναι και η μυστικότητα που διακατέχει τους πραγματικούς στόχους του. Και εκεί που αρχίζει η μυστικότητα αρχίζει και η πραγματική εξουσία¹⁷.

1.2 ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΗΓΕΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ

Στο επίκεντρο του ολοκληρωτικού κινήματος σαν μηχανή που το οδηγεί, βρίσκεται ο Αρχηγός. Περιβαλλόμενος με ένα πέπλο μυστηρίου και προστατευμένος από έναν εσωτερικό κύκλο μνημένων, η θέλησή του αποτελεί ανώτατο νόμο του Κόμματος¹⁸. Ως απόλυτος άρχων του κινήματος κατέχει την πλήρη και απεριόριστη ελευθερία και ευθύνη των πράξεών του, με κάθε εντολή να περνά από τη δικαιοδοσία του. Το αλάνθαστο των πράξεών του αποτελεί θεμέλιο της δομής του ολοκληρωτικού κινήματος και αυτή ακριβώς η γοητεία του αλάνθαστου που περιβάλλει τη θέση του Αρχηγού¹⁹ είναι που τον κάνει να νιώθει άτρωτος απέναντι σε

---

¹⁴H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 159 και 207.

¹⁵H. Arendt, *ό.π.*, σ. 215.

¹⁶H. Arendt, *ό.π.*, σ. 194 και 170.

¹⁷H. Arendt, *ό.π.*, σ. 185 και 170.

¹⁸H. Arendt, *ό.π.*, σ. 488.

¹⁹H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 147-148 και 334-335.

όλους, μόνος κάτοχος της εξουσίας²⁰. Και πώς αλλιώς, αφού χωρίς εκείνον ολόκληρο το οικοδόμημα του ολοκληρωτικού κόσμου καταρρέει από την αντικειμενικότητα του πραγματικού²¹.

Τεκμήριο της υπεροχής του ηγέτη η εξάρχουσα λατρεία προς το πρόσωπό του, μια λατρεία που λαμβάνει ακόμη και διαστάσεις ταύτισης του με Θεό ή προφήτη²². Στον ολοκληρωτικό φασισμό ο Μουσολίνι τοποθετούνταν ανάμεσα στους προφήτες ως ένας άλλος Χριστός²³, ενώ στη ναζιστική μυθολογία ο Φύρερ αντανακλά εναργώς την «εθνική κοινότητα», το γνήσιο γερμανικό πνεύμα²⁴.

Το πιο ανησυχητικό παρόλα αυτά στοιχείο του ολοκληρωτισμού είναι μάλλον η γνήσια ανιδιοτέλεια των οπαδών του. Η εμφάνιση των ολοκληρωτικών καθεστώτων είναι δυνατή, όπου υπάρχουν υπεράφθονες μάζες που ξαφνικά ανακαλύπτουν πως επιθυμούν κάποια πολιτική οργάνωση²⁵. Ουδέτερα και πολιτικά αδιάφορα άτομα αρχικά, θα κάνουν τα πάντα για να μην πειράξουν την ιδιότητά τους ως μέλη του κινήματος, με το οποίο θα έχουν μελλοντικά ταυτιστεί. Τέτοια είναι μάλιστα η ταύτισή τους, ώστε δεν συναισθάνονται ούτε ακόμη και εμπειρίες ακραίες, όπως τα βασανιστήρια ή ο φόβος του θανάτου. Τα ολοκληρωτικά κινήματα θέλουν και πετυχαίνουν να οργανώσουν τις μάζες. Εξαρτώνται από τη δύναμή τους και μόνο και διοικούν στηριζόμενα σε αυτές. Όταν παύσει η στήριξή τους, παύει και η εξουσία τους²⁶. Τα ολοκληρωτικά κινήματα αποτελούν κατεξοχήν οργανώσεις αλληλοαποξενωμένων και αλληλοαπομονωμένων ατόμων. Ελλείπει κοινωνικών σχέσεων, από μοναξιά και απόγνωση²⁷, οι άνθρωποι ακολουθούν κάποιο ταγό²⁸, διότι αδυνατούν να σηκώσουν μόνοι το βάρος της υπεύθυνης ύπαρξής τους²⁹. Εξαρτημένες από τη φύση τους υπάρξεις οι άνθρωποι³⁰, πλάσματα

---

²⁰H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 177.

²¹H. Arendt, *ό.π.*, σ. 148.

²²H. Arendt, *ό.π.*, σ. 19.

²³E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφάς, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 184.

²⁴L. Richard, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, μτφρ. Λόυσκα Αβαγιανού, Αστέρι, Αθήνα 1980, σ. 71.

²⁵H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 41-42.

²⁶H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 37 και 34.

²⁷H. Arendt, *ό.π.*, σ. 482.

²⁸Γ. Μπούρκχαρτ, *Σκέψεις για την Ιστορία*, μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Printa, Αθήνα 2004, σ. 290.

²⁹Γ. Κ. Γεωργιάλας, *Η Προπαγάνδα: μεθοδική και τεχνική της αγωγής των μαζών*, Βίπερ Πάπυρος Πρες, Αθήνα 1973, σ. 116.

³⁰H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 23.

αναποφάσιστα και διστακτικά³¹, καθώς αναζητούν την ελπίδα³² και την αλλαγή του κόσμου με κάθε μέσο³³, υποκύπτουν σε έναν κόσμο ψεύτικο μα και συνάμα οικείο, όπου αποφεύγουν τα πλήγματα της πραγματικής ζωής³⁴, ανακουφισμένοι πια από όλες εκείνες τις αποστάσεις που τους απομόνωναν και τους έκλειναν στον εαυτό τους³⁵. Το κίνημα δικαιολογεί πλέον την ύπαρξή τους και έτσι αδιάσπαστοι και ακατανίκητοι όπως νιώθουν, σαν σε «αδελφότητα»³⁶, φθάνουν να πιστεύουν σε όλα και σε τίποτα³⁷.

Αυτό που συνδέει τους ανθρώπους αυτούς είναι ακριβώς μια σταθερή πίστη στην ανθρώπινη παντοδυναμία, η αντίληψη πως όλα είναι δυνατά. Δεν είναι αναγκαστικά ρατσιστές ούτε και αφήνονται να παρασυρθούν στην πλάνη των ψεμάτων, αλλά είναι θύματα της αυταρέσκειάς τους και της περιφρονητικής άποψης πως ό,τι υπάρχει στο δρόμο τους δεν είναι παρά ένα προσωρινό εμπόδιο, που η ανώτερη οργάνωση θα φροντίσει να εξολοθρευτεί³⁸. Όλα αυτά βέβαια μέχρι την ώρα της ήττας του κινήματος, τη στιγμή δηλαδή που ο μυθικός κόσμος που τους προστάτευε, καταρρέει και μαζί του οι μάζες ξαναπέφτουν στην ανέλπιδη αχρηστία τους. Τα μέλη των ολοκληρωτικών καθεστώτων έχουν φανατισμό όσο το κίνημα υπάρχει, όταν πάψει να βρίσκεται εν ζωή, το εγκαταλείπουν ήρεμα σαν μια λάθος επιλογή στη ζωή τους προς αναζήτηση ενός νέου ενθαρρυντικού μύθου³⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου ανθρώπου αναφέρεται από την Άρεντ στο έργο της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ*, στο οποίο αφηγείται τη δίκη του γνωστού ναζιστή, αλλά συγχρόνως αναλύει τα κίνητρα αυτού του ανθρώπου, επιδιώκοντας να κατανοήσει, προφανώς, το ακατανόητο για τον κοινό νου. Η κατάταξη του Άιχμαν στο κόμμα επεδίωκε να προσδώσει νόημα και προσανατολισμό στη ζωή του, γεγονός που συνέβη, υποθέτουμε, και για τα υπόλοιπα στελέχη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Η επιλογή όμως του κόμματος με τη συγκεκριμένη ιδεολογία συνέβη άκριτα, όπως τουλάχιστον καταδεικνύεται από την απάντηση του ίδιου του Άιχμαν. «Γιατί όχι;» απάντησε ο Άιχμαν στην πρόταση του Κάλτενμπρουερ. Αυτή η απάντηση

---

³¹A. Hitler, *Ο Αγών μου*, μτφρ. Ανδρέας Πάγκαλος, Δημήτρης Π. Κωστελένος, Ζάρβανος, Αθήνα 1961, σ. 168.

³²N. Machiavelli, *Η χειραγώγηση του όχλου*, μτφρ. Σπύρος Δενδρινός, Ροές microMEGA, Αθήνα 1998, σ. 32.

³³B. Ράιχ, *Γιατί επικράτησε ο Χίτλερ;*, επιλογή κειμένων Φίλιππος Λεβέντης, Καστανιώτης, Αθήνα 2013, σ.27.

³⁴H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 101.

³⁵E. Κανέτι, *Μάζα και εξουσία*, μτφρ. Αγγελική Βερυκοκάκη-Αρτέμη, Ηριδανός, Αθήνα 1971, σ. 17.

³⁶C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, Harvard University Press, Cambridge 1956, σ. 27.

³⁷H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 140.

³⁸H. Arendt, *ό.π.*, σ. 148.

³⁹H. Arendt, *ό.π.*, σ. 115.

νομίζουμε ότι είναι αρκετή για να στοιχειοθετήσει την ύπαρξη μιας κατηγορίας ανθρώπων που συμμετείχαν μεν ενεργά στα εγκλήματα των ολοκληρωτικών καθεστώτων, χωρίς όμως να τα υποστηρίζουν «ιδεολογικά». Το βασικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων αυτών είναι αυτό που η Άρεντ ονομάζει *απερισκεψία*⁴⁰.

1.3 ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Όπλο αναρρίχησης των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην εξουσία αποτελεί η προπαγάνδα: χωρίς αυτήν η ανάληψη εξουσίας θα ήταν αδιανόητη για τους ηγέτες του ολοκληρωτισμού⁴¹. Μετατρέποντας μια απατηλή ιδέα σε ολόκληρη ιδεολογία, καλλιεργώντας το μισαλλόδοξο φανατισμό και το τυφλό μίσος, η προπαγάνδα απευθύνεται στις μάζες και επιδιώκει την πρόκληση ομοιόμορφων συλλογικών αντιδράσεων τύπουμαζικής υστερίας, υποδουλώνοντας τα πάντα στους προπαγανδιστικούς της σκοπούς⁴². Ο ναζισμός ήταν εκείνος που πρώτος έκανε την προπαγάνδα το απόλυτο, μοναδικό όπλο στα χέρια των ολοκληρωτικών ηγετών και η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία συνιστά κλασικό παράδειγμα επιτυχίας της ολοκληρωτικής προπαγάνδας⁴³.

Η προπαγάνδα απευθύνεται πρωτίστως στο συναίσθημα, επιδιώκοντας «να βρει το δρόμο της καρδιάς των μαζών, να καταλάβει και να εκφράσει τον κόσμο τους, να προβάλει τα αισθήματά τους»⁴⁴. Κατόπιν εξασκεί την τέχνη του ολοκληρωτικού ψέματος⁴⁵, καθώς όσο μεγαλύτερο τόσο το καλύτερο έλεγε ο εφευρέτης της μαζικής προπαγάνδας, Χίτλερ⁴⁶, με τέτοιο τρόπο ώστε η

---

⁴⁰H. Arendt, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ-Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Αθήνα 2009, σ. 347.

⁴¹Γ. Κ. Γεωργιάδης, *Η Προπαγάνδα: μεθοδική και τεχνική της αγωγής των μαζών*, Βίπερ Πάπυρος Πρες, Αθήνα 1973, σ. 7.

⁴²Γ. Κ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σσ. 8 και 29.

⁴³Γ. Κ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 27 και D. Welch, *The Third Reich-Politics and Propaganda*, 2nd ed., Taylor & Francis Group, New York 2007, σ.23.

⁴⁴T.L. Jarman, *The Rise and Fall of Nazi Germany*, Signet/New American Library, New York 1956, σ. 109 και M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 44.

⁴⁵H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ.183.

⁴⁶M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 45.

πειθώ να υπερισχύει έναντι της πληροφορίας⁴⁷ και οι ολοκληρωτικές μάζες να συμπαρασύρονται από αυτήν τη φυγή από την πραγματικότητα, μην μπορώντας να διαχωρίσουν την αλήθεια από το ψέμα⁴⁸. Τέλος, να εμμένει σε έναν και μόνονεχθρό με ψέματα και κατηγορίες εναντίον του, ώσπου να δημιουργηθεί μια κατάσταση ομαδικού παροξυσμού και οι λαϊκές μάζες, ήρεμες πια, να είναι διαθετειμένες να θυσιάσουν ευχαρίστως το θύμα που επιλέχθηκε⁴⁹.

Στη βάση της προπαγάνδας τοποθετείται ο πατριωτισμός ως η ανώτερη φυλετική αρετή. Οι άνθρωποι ταυτίζουν την ύπαρξή τους με εκείνη του κράτους, το οποίο με τη σειρά του εμπνέει την αίσθηση του καθήκοντος στους πολίτες. Η αρετή αυτή του πατριωτισμού συντηρείται τόσο από την ανάγκη αφοσίωσης σε ένα συλλογικό ιδανικό όσο και από το μίσος έναντι οποιουδήποτε ξένου⁵⁰. Η φασιστική αντίληψη διακήρυττε την πραγματικότητα του ατόμου μόνο εντός του Κράτους⁵¹. Στο σταλινικό καθεστώς ο πατριωτισμός ήταν κάτι παραπάνω από μια απλή αγάπη για τη χώρα, με τον αχαλίνωτο εθνικισμό να εξελίσσεται σε μια επικίνδυνη ξеноφοβία⁵², ενώ στον εθνικοσοσιαλισμό διαδιδόταν με στόμφο πως η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα θα επερχόταν μόνο μέσω της διατήρησης της εθνικής ταυτότητας⁵³.

Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα είναι ιδιαίτερος ικανά στο να κατασκευάζουν εχθρούς και να σκορπουν το μίσος. Με μεγάλη ευκολία μπορούν να επιθέσουν την ετικέτα του ιδεολογικού αιρετικού, εχθρού ή αντιπάλου του καθεστώτος στον οποιονδήποτε, ανεξαρτήτως εθνικής ή ταξικής του ταυτότητας. Στην επιστράτευση αυτή του απόλυτου και μυθοποιημένου μίσους ο εχθρός, εσωτερικός ή εξωτερικός, αποτελεί ενσάρκωση του κακού, κάτι που δικαιολογεί τις όποιες μαζικές πράξεις εχθρότητας εναντίον του. Η προσοχή αποστρέφεται από τις εσωτερικές δυσκολίες του καθεστώτος, επιρρίπτοντας την ευθύνη για αυτές στον μυθικό εχθρό και εξασφαλίζεται τελικά τόσο η εθνική ενότητα όσο και η πλήρης υποστήριξη του έθνους στις εσωτερικές επιθέσεις⁵⁴. Η ταυτότητα του «αντικειμενικού εχθρού» ποικίλλει αναλόγως των συνθηκών, καθώς με την εξολόθρευση μιας κατηγορίας είναι πιθανόν να αρχίσει πόλεμος έναντι

---

⁴⁷A. Hitler, *Ο Αγών μου*, μτφρ. Ανδρέας Πάγκαλος, Δημήτρης Π. Κωστελένος, Ζάρβανος, Αθήνα 1961, σ. 78.

⁴⁸H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 272.

⁴⁹M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 46.

⁵⁰J. Burckhardt, *Σκέψεις για την Ιστορία*, μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Printa, Αθήνα 2004, σ. 51.

⁵¹B. Mussolini, *Το δόγμα του φασισμού*, μτφρ. Ι. Μαρσέλλου, Παρνασσός, Αθήνα 1935, σ. 4.

⁵²A. Wood, *Stalin and Stalinism*, Taylor & Francis Group, New York 2005, σ. 74.

⁵³P. Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Harvard University Press, London 2008, σ. 17.

⁵⁴S. Friedlander, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μτφρ. Ηλία Ιατρού, επιμ. Άννα Μαραγκάκη, Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 110-111.

οποιασδήποτε άλλης. Οτιδήποτε θεωρηθεί εμπόδιο προς την πορεία για παγκόσμια κυριαρχία, το ολοκληρωτικό κίνημα θα φροντίσει να φύγει από τη μέση· κάθε νέο εμπόδιο και μια εξολόθρευση⁵⁵. Οι Εβραίοι αποτέλεσαν ένα τέτοιο εμπόδιο ή μάλλον έναν «βολικό» εχθρό για λογαριασμό των ολοκληρωτικών καθεστώτων, έναν εχθρό για να αποθέσουν πάνω του όλα τα δεινά όχι μόνο της κατάστασης του έθνους τους, αλλά και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Ο αντισημιτισμός αποτέλεσε πράγματι ιστορικό όπλο κάθε ηγέτη που χρειαζόταν έναν αντικειμενικό εχθρό για να κατακτήσει τις μάζες⁵⁶.

Ο «λυτρωτικός αντισημιτισμός»⁵⁷, γεννημένος από τον φόβο του φυλετικού εκφυλισμού, χαρακτήριζε γενικώς την ελίτ του ναζιστικού κόμματος⁵⁸, αλλά δεν ήταν ξένο σώμα και στη φασιστική πολιτική κουλτούρα, που είχε εξαρχής εκδηλώσει ένα ενδιαφέρον για την «υπεράσπιση της υγείας της φυλής»⁵⁹. Οι λόγοι που οι Εβραίοι θεωρούνταν επικίνδυνοι ήταν τόσο θρησκευτικοί, ως «δολοφόνοι του Υιού του Θεού» όσο και οικονομικοί, ως εισβολείς στους τομείς της οικονομίας, κυρίως με την ιδιότητα του εμπόρου και του τραπεζίτη, γεγονός που τους κατατάσσει στους εγκληματίες, καθώς τους προσδίδεται η ιδιότητα του τοκογλύφου και του απερίγραπτα υλιστή, ως εκ τούτου έπρεπε να εξαλειφθούν⁶⁰. Ειδικότερα για το ναζιστικό καθεστώς, ο εβραϊκός λαός αποτελούσε την επιτομή του κακού⁶¹. Τους είχαν προσάψει τους χαρακτηρισμούς του βράκιλλου, του παράσιτου⁶², της απειλής για την ηθική, την πολιτική και την οικονομική υπόσταση του γερμανικού έθνους⁶³, καθώς και του καταστροφέα του εκπολιτιστή του λαού⁶⁴, που η εξόντωσή του δεν συνιστούσε έγκλημα, μα αναγκαιότητα⁶⁵.

---

⁵⁵H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 200-201.

⁵⁶R. Griffin, *Fascism*, Oxford University Press, New York 1995, σ. 277.

⁵⁷P.M.H. Bell, *Τα αίτια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 135: Για την ανάγκη ενός ορθολογικού αντισημιτισμού και τον τελικό στόχο εξάλειψης των Εβραίων γίνεται λόγος ήδη σε μία από τις πρώτες πλήρως καταγεγραμμένες ομιλίες του Χίτλερ, τον Αύγουστο του 1920 και E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 47: Τα πρώτα αντισημιτικά μέτρα στην Ιταλία υιοθετούνται μεταξύ Φεβρουαρίου και Νοεμβρίου 1938, με τη δημοσίευση των πρώτων αντιεβραϊκών νόμων στις 17 Νοεμβρίου 1938, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ρατσιστικής νομοθεσίας της χώρας αμέσως μετά την κατάκτηση της Αιθιοπίας.

⁵⁸S. Friedlander, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μτφρ. Ηλία Ιατρού, επιμ. Άννα Μαραγκάκη, Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 20, 110.

⁵⁹E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 47.

⁶⁰J. R. Llobera, *The Making of Totalitarian Thought*, Berg, Oxford 2003, σ. 14 και 142.

⁶¹U. Tal, *Politics and Ideology in the Third Reich-Selected Essays*, Taylor & Francis e-Library, New York 2004, σ. 71.

⁶²D. Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, Taylor & Francis Group, New York 2007, σ. 95.

⁶³P. Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Harvard University Press, London 2008, σσ. 213-214.

⁶⁴A. Hitler, *Ο Αγών Μου*, μτφρ. Ανδρέας Πάγκαλος, Δημήτρης Π. Κωστελένος, Ζάρβανος, Αθήνα 1961,

Ως εκτελεστικά όργανα της προπαγάνδας εμφανίζονται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης: από το ραδιόφωνο μέχρι τον τύπο στοιχειώνουν το άτομο στην πορεία του προς την ολοκληρωτική υποταγή⁶⁶. Το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς ήταν το πρώτο ολοκληρωτικό σύστημα που χρησιμοποίησε τα συγκεκριμένα τεχνικά μέσα ως συνεργό για τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης σε πλήρη κλίμακα⁶⁷, ιδρύοντας Υπουργείο Προπαγάνδας υπό τον Γκαίμπελς, στη δικαιοδοσία του οποίου βρισκόταν ο τύπος, το ραδιόφωνο, το θέατρο, ο κινηματογράφος, οι εκδόσεις⁶⁸. Ένα «Επιμελητήριο Εθνικής Κουλτούρας» έλεγχε την πνευματική ζωή και ένα «Κινηματογραφικό Επιμελητήριο» τη βιομηχανία του φιλμ. Οι ειδήσεις προς δημοσίευση στον τύπο φιλτράρονταν⁶⁹, το ραδιόφωνο δεν μετέδιδε παρά τις επίσημες κυβερνητικές απόψεις, οι συγγραφείς-λογοτέχνες όφειλαν να ασχολούνται μόνο με τις αρετές του γερμανικού λαού⁷⁰, ενώ το καθεστώς επιδοτούσε από ειδική τράπεζα τα δικά του προπαγανδιστικά φιλμ⁷¹. Ανάλογη, αν και όχι τόσο οργηστικά οργανωμένη, ήταν και η περίπτωση χρήσης των μέσων από το σταλινικό καθεστώς, με τη λογοκρισία να κυριαρχεί όχι μόνο σε τομείς της πνευματικής ζωής, όπως η λογοτεχνία, αλλά και της πολιτιστικής, όπως η μουσική, η ζωγραφική, το θέατρο⁷².

Σκοπός της προπαγάνδας είναι η συσπείρωση γύρω από μια συγκεκριμένη ιδεολογία⁷³, μια ιδεολογία που, προερχόμενη είτε από συγκεκριμένα στερεότυπα, όπως ο αντισημιτισμός, είτε από μια άποψη προσωπική⁷⁴, θα κυριαρχήσει στη σκέψη και θα αποτελέσει καταφύγιο των μαζών⁷⁵, λειτουργώντας ως εξήγηση απέναντι στο παρελθόν και το μέλλον⁷⁶. Η ιδεολογία του ναζισμού για παράδειγμα, βασιζόταν σε ρατσιστικές-βιολογικές θεωρίες, ενώ του κομμουνισμού

σσ. 269-270 και P.M.H Bell, Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 136: Οι στοχασμοί του Χίτλερ γύρω από το ζήτημα της φυλής στο Mein Kampf υποστήριζαν πως ιδρυτής και μεταδότης του ανθρώπινου πολιτισμού είναι η άρια φυλή. Η αντίθετη με την άρια φυλή ήταν η εβραϊκή, κατώτερη και χωρίς πολιτισμό, παρασιτική.

⁶⁵D. Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, Taylor & Francis Group, New York 2007, σ. 103.

⁶⁶C. Beradt, *Τα όνειρα στο Τρίτο Ράιχ*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2015, σσ. 85, 91.

⁶⁷C. Beradt, *ό.π.*, σ. 86.

⁶⁸Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ. 77.

⁶⁹C. David, *Η Γερμανία του Χίτλερ*, μτφρ. Αθανασία Γιαβρουμή, Ιωάννης Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1966, σ. 62.

⁷⁰Γ. Ι. Ράλλης, *ό.π.*, σ. 79.

⁷¹C. David, *Η Γερμανία του Χίτλερ*, μτφρ. Αθανασία Γιαβρουμή, Ιωάννης Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1966, σ. 63.

⁷²A. Wood, *Stalin and Stalinism*, Taylor & Francis Group, New York 2005, σ.73.

⁷³P. Baehr, *Hannah Arendt, Totalitarianism and the Social Sciences*, Stanford University Press, California 2010, σ. 24.

⁷⁴H. Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, Schocken Books, New York 1994, σ. 349.

⁷⁵P. Baehr, *Debating Totalitarianism: An Exchange of Letters Between Hannah Arendt and Eric Voegelin*, History and Theory 10/2012 (51), σσ. 364-380.

⁷⁶H. Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, Schocken Books, New York 1994, σ. 350.

σε ταξικές-οικονομικές⁷⁷. Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα δεν κήρυξαν καμιά καινούργια ιδεολογία, επανέλαβαν απλά τις ήδη διαδεδομένες, με τέτοιο τρόπο όμως που στοιχεία επιλεγμένα από αυτές αποτέλεσαν τελικώς, θεμέλια ενός άλλου φανταστικού κόσμου⁷⁸. Η δύναμη της προπαγάνδας έγκειται ακριβώς σε αυτήν της την ικανότητα: να αποκόβει τις μάζες από την πραγματικότητα⁷⁹, καθιστώντας ολόκληρα μυθεύματα ιστορική αλήθεια⁸⁰, έτσι που το κοινό της να είναι «εκπαιδευμένο» σε κάθε παραλογισμό⁸¹.

Η προπαγάνδα διεγείρει το συναίσθημα των μαζών. Στην αρχή επιδεικνύει κατανόηση στη συναισθηματική κατάσταση του πλήθους, ενώ στη συνέχεια ο ηγέτης προσπαθεί να πείσει τους πολίτες λέγοντας ψέματα, πράγμα που αποτελεί το αρχικό στάδιο για τη θεμελίωση του ολοκληρωτικού καθεστώτος. Ο ολοκληρωτισμός είναι το τελικό στάδιο μιας διαδικασίας που υποστηρίζει ότι θα γιατρέψει τα κακά της υπάρξεως, μεταμορφώνοντας την ανθρώπινη φύση⁸². Έτσι, απεκδύει τον άνθρωπο από την φύση του και καταργεί την ελευθερία του, οδηγώντας τον στην αποκτήνωση⁸³. Ως συνέπεια των παραπάνω πρακτικών είναι η μαζοποίηση του ανθρώπου και η αδυναμία του για πρακτική ικανότητα λόγω της απαγόρευσης συμμετοχής στον δημόσιο χώρο. Πλέον επικρατεί η βία, ο φόβος και η διαστρέβλωση των ιδεών. Η μαζοποίηση του ατόμου αποτελεί την αντίδραση των μαζών στον ρεαλισμό και τον κοινό νου και καθιστά τον πολίτη παθητικό σε όλες τις πτυχές της ζωής του, ειδικότερα στον πολιτικό βίο, αφού δεν μπορεί να αντιδράσει στο υπάρχον σύστημα⁸⁴.

---

⁷⁷N. Gregor, *Nazism*, Oxford University Press, New York 2000, σ. 132.

⁷⁸H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 112-113.

⁷⁹H. Arendt, *ό.π.*, σ. 101.

⁸⁰H. Arendt, *ό.π.*, σ. 74.

⁸¹H. Arendt, *ό.π.*, σ. 141.

⁸²H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 1986, σσ. 343 και 127 και *The Origins of Totalitarianism*, Schocken Books, New York 1951, σελ. 346.

⁸³H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 346.

⁸⁴M. Horkheimer - Th. Adorno, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, μτφρ. Ζ. Σαρίκα, Ύψιλον, Αθήνα 1984, σ. 74.

1.4 ΠΩΣ Ο ΦΟΒΟΣ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ ΓΕΝΝΑ ΤΗΝ ΟΜΟΙΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΖΩΝΤΑΝΩΝ - ΤΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ

Ο φόβος των μαζών, κατά Σπινόζα, ορίζεται ως ένας φόβος αμοιβαίος, ένας φόβος που εμπνέεται τόσο από την εκάστοτε εξουσία προς τις μάζες όσο και από τις μάζες προς όποιον κυβερνά ή δρα πολιτικώς⁸⁵. Χάρη στη μυθική φιγούρα του ολοκληρωτισμού, ο φόβος των μαζών γέννησε τη φαντασίωση ενός «ολικού» κινήματος μαζών, υποκινούμενο από μια απειλή θανάτου εκ των έσω ή εκ των έξω και ικανό να επιβάλλει την απόλυτη ομοιομορφία των ατόμων, ταυτίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πλήθος με τη μοναξιά, αφήνοντας στην άκρη το ανθρώπινο στοιχείο⁸⁶. Οι άνθρωποι στον ολοκληρωτισμό πρέπει να αποκοπούν από καθετί που τους κάνει μοναδικούς μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, να μεταμορφωθούν σε έναν σωρό πανομοιότυπων αντιδράσεων, αντιλήψεων και ενστίκτων⁸⁷. Ο ολοκληρωτισμός φιλοδοξεί να καταστρέψει την ατομικότητα⁸⁸, να δημιουργήσει ανθρώπους αντίγραφα του πλησίον τους⁸⁹, εξαρτώμενους μονάχα από ένα καινούργιο είδους καθεστώς⁹⁰, που διαχειρίζεται πλέον αυτοβούλως τα κάθε είδους δικαιώματά τους⁹¹. Υπό τις συνθήκες της μαζικής κοινωνίας οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν να είναι μέλη μιας οικογένειας, αποτελώντας καθένας μια επέκταση του άλλου. Τότε είναι που επέρχεται και το τέλος του κοινού κόσμου, όταν απενίξεται από μία μόνο πλευρά και προοπτική⁹².

Ουσία του ολοκληρωτισμού είναι η τρομοκρατία⁹³, που, ανεξάρτητη από κάθε αντίσταση⁹⁴, στρέφεται κατά αθώων που συλλαμβάνονται, φυλακίζονται, στέλνονται σε στρατόπεδα

---

⁸⁵E. Balibar, *Ο Φόβος των Μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 27.

⁸⁶E. Balibar, *ό.π.*, σ. 87.

⁸⁷H. Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, Schocken Books, New York 1994, σσ. 304-305.

⁸⁸K. Passmore, *Fascism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2002, σ. 22.

⁸⁹H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 85.

⁹⁰K. Passmore, *ό.π.*, σ. 22.

⁹¹C. Lefort, *The Political Forms of Modern Society-Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, The Mitt Press, Massachusetts 1986, σ. 248.

⁹²H. Arendt, *ό.π.*, σ. 85.

⁹³P. Baehr, *Debating Totalitarianism: An Exchange of Letters Between Hannah Arendt and Eric Voegelin*, *History and Theory* 10/2012 (51), σ. 5.

⁹⁴H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 258.

συγκέντρωσης⁹⁵. Στον εφιαλτικό κόσμο του ολοκληρωτισμού, όλος ο πληθυσμός είναι ύποπτος εξ'ορισμού και κάθε σκέψη που παρεκτρέπεται της επίσημης γραμμής του καθεστώτος θεωρείται επικίνδυνη⁹⁶. Η πραγματική φρίκη της τρομοκρατίας έγκειται στο ότι ασκείται σε έναν ήδη ομολογουμένως, υποταγμένο πληθυσμό, εξαπολύοντας οργανωμένη βία, με τη δικαιολογία πως «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα⁹⁷». Έτσι, οι όποιες βιαιότητες «βαπτίζονται» απλώς ένα τίμημα που πρέπει να πληρωθεί χάριν μιας μελλοντικής ευημερίας⁹⁸ και το έγκλημα αποτελεί καθημερινότητα σε έναν κόσμο, όπου οι άνθρωποι αποτελούν μεμονωμένα, περιττά και αναλώσιμα όντα⁹⁹. Το τίμημα για την παντοδυναμία στον κόσμο του ολοκληρωτισμού είναι η εξάλειψη της ανθρώπινης πολλότητας και αυθορμησίας¹⁰⁰, τίμημα που πληρώθηκε μέσα στα πειραματικά εργαστήρια καθολικής κυριαρχίας του συστήματος, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁰¹. Εκεί συντελέστηκε η πιο *condition inhumana*, που εμφανίστηκε ποτέ πάνω στη γη¹⁰².

Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης πρωτοεμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου των Μπόερς και η χρήση τους επεκτάθηκε αργότερα τόσο στη Νότιο Αφρική όσο και στην Ινδία για τα όποια «ανεπιθύμητα στοιχεία»¹⁰³. Στη Γερμανία του Χίτλερ η λειτουργία των στρατοπέδων ξεκινά το 1936, με πρώτα εκείνα του Νταχάου στο Μόναχο, του Σαχσενχάουζεν στα περίχωρα του Βερολίνου και του Μπούχενβαλντ κοντά στη Βαϊμάρη, όπου κλείνονται πολιτικοί κρατούμενοι, Εβραίοι, αλλά και κατάδικοι του κοινού ποινικού δικαίου, βαρυποινίτες ή μη, όλοι με υποχρέωση εργασίας προς το κράτος. Αργότερα βέβαια, με τη λήξη του πολέμου, θα αποκαλυπτόταν όλη η έκταση της φρίκης που βασιλεύε στους τόπους αυτούς των βασανιστηρίων¹⁰⁴. Στη Ρωσία από την άλλη, είναι δυνατόν να διακριθούν τρία ανεξάρτητα συστήματα στρατοπέδων: η ομάδα των πραγματικά καταδικασμένων σε καταναγκαστική

---

⁹⁵H. Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, Schocken Books, New York 1994, σ. 299.

⁹⁶H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 208.

⁹⁷ H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 88, 128.

⁹⁸P. Boobbyer, *The Stalin Era*, Taylor & Francis, New York 2001, σ. 208.

⁹⁹P. Baehr, *Hannah Arendt, Totalitarianism and the Social Sciences*, Stanford University Press, California 2010, σ. 102.

¹⁰⁰Π. Κουφοπούλου, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της HannahArendt*, (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σ. 46.

¹⁰¹H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ.217.

¹⁰²Π. Κουφοπούλου, *ό.π.*, σ. 47.

¹⁰³H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ.223.

¹⁰⁴Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ.84.

εργασία, με μια σχετική παρόλα αυτά ελευθερία και ποινές συγκεκριμένης διάρκειας, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στυγνής εκμετάλλευσης με ποσοστό θνησιμότητας ιδιαίτερος μεγάλο, με μόνο όμως σκοπό και πάλι την εργασία και τέλος, τα στρατόπεδα αφανισμού¹⁰⁵, τα γνωστά Gulag, από τα οποία πέρασαν περίπου δεκαοκτώ εκατομμύρια άτομα ως δήθεν ιδεολογικοί εχθροί του κομμουνιστικού καθεστώτος, με το ένα τρίτο αυτών να πεθαίνουν από φυσικό θάνατο (κακουχίες, πείνα, κρύο ή απλώς εξάντληση)¹⁰⁶. Αυτή είναι και η βασική διαφορά μεταξύ των δύο ολοκληρωτικών καθεστώτων. Η ακατονόμαστη σκληρότητα των γερμανικών στρατοπέδων συγκεντρώσεως φαίνεται πως αποτελούσε την εξαίρεση στα αντίστοιχα ρωσικά, όπου οι κρατούμενοι πέθαιναν από αμέλεια μάλλον παρά από βασανιστήρια¹⁰⁷. Η Άρεντ αντιστοιχεί τους δύο αυτούς τύπους στρατοπέδων σε δύο δυτικές απόψεις για τη μεταθανάτια ζωή. Η Σοβιετική Ένωση, όπου η εγκατάλειψη συνδυάζεται με την καταναγκαστική εργασία, αντιπροσωπεύει το Καθαρήριο, ενώ στα στρατόπεδα που τελειοποίησαν οι ναζί, ενσαρκώθηκε η ίδια η Κόλαση¹⁰⁸.

Αν και όλοι, από τα μέλη του Κόμματος έως τον πληθυσμό στο σύνολό του, γνώριζαν την ύπαρξη των στρατοπέδων, οι συνθήκες που επικρατούσαν εκεί ήταν άκρως μυστικές. Κανείς δε μιλούσε για αυτά και οι ολοκληρωτικές κυβερνήσεις φρόντιζαν να φυλάσσουν καλά κρυμμένα τα «μυστικά» τους από τα μάτια του μέσα και έξω κόσμου¹⁰⁹. Αλλά και να γνώριζαν οι άνθρωποι, θα ήταν αδύνατον να πιστέψουν. Η κοινή λογική αρνείται να πιστέψει την τόση φρίκη. Οι φυσιολογικοί άνθρωποιαγνοούν ότι όλα είναι δυνατά: τα στρατόπεδα αφανισμού όμως επιβεβαιώνουν αυτήν τη θεωρία. Το φρικιαστικό θέαμα των στρατοπέδων υποτίθεται πως αποτελεί τη «θεωρητική» επιβεβαίωση της βασικής αρχής και ιδεολογίας του ολοκληρωτισμού¹¹⁰.

Ως στόχοι λειτουργίας των στρατοπέδων τίθενται η κατάργηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, η διάλυση της ατομικότητας, η δημιουργία ενός ανθρώπινου είδους όμοιου με

---

¹⁰⁵Η. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σσ. 226-227.

¹⁰⁶Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, «Στάλιν: Ο «πατερούλης» που στιγμάτισε τον 20ό αι.», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 2013, www.enet.gr.

¹⁰⁷Η. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 13.

¹⁰⁸Η. Arendt, *ό.π.*, σ. 230.

¹⁰⁹Η. Arendt, *ό.π.*, σσ. 215-216.

¹¹⁰Η. Arendt, *ό.π.*, σσ. 218-219.

το ζωικό¹¹¹, η απομόνωση από τον κόσμο των ζωντανών¹¹². Μόνο τα στρατόπεδα συγκέντρωσης κάνουν δυνατή αυτήν την εμπειρία¹¹³. Οι ανθρώπινες μάζες που οδηγούνται εκεί αντιμετωπίζονται σαν να μην υπάρχουν πια, σαν η μοίρα τους να μην ενδιαφέρει πια κανέναν, σαν ο θάνατός τους να έχει ήδη συντελεστεί. Δεν είναι τα συρματοπλέγματα, αλλά η έξυπνα δημιουργημένη εξωπραγματική ατμόσφαιρα που προξενεί τα χειρότερα μαρτύρια¹¹⁴. Οι πράξεις που συντελέστηκαν στους τόπους αυτούς εξάντλησης των δυνατοτήτων πόνου του ανθρώπινου σώματος, μόνον από έναν κόσμο νοσηρών φαντασιώσεων μπορούν να προέλθουν. Τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί με τη ζωή στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εδώ ο φόνος γίνεται απρόσωπος και η τρομοκρατία επιβάλλει τη λησμονιά. Καμία διήγηση, ούτε καν των ίδιων των επιζώντων δεν είναι ικανή να αποτυπώσει τον αποτροπιασμό των στρατοπέδων¹¹⁵. Τι σημαίνει η έννοια φόνος, όταν βρισκόμαστε μπροστά σε μια μαζική παραγωγή νεκρών και ζωντανών πτωμάτων; Προσπαθούμε να κατανοήσουμε εμπειρίες που απλώς ξεπερνούν τον ανθρώπινο νου, να χαρακτηρίσουμε εγκληματικό ένα φαινόμενο που όποια κατηγορία του είδους του αδυνατεί να το καλύψει· μια κατεστραμμένη ψυχή όμως δεν είναι δυνατόν να γιαιτρευτεί σε ένα υγιές σώμα. Η πραγματική φρίκη των στρατοπέδων είναι ότι οι έγκλειστοι σε αυτά, ακόμη και αν καταφέρουν τελικώς να επιζήσουν, είναι πλέον αποκομμένοι από τον κόσμο των ζωντανών¹¹⁶. Η πραγματική φρίκη των στρατοπέδων είναι ότι οι έγκλειστοι σε αυτά, ακόμη και αν καταφέρουν τελικώς να επιζήσουν, είναι πλέον αποκομμένοι από τον κόσμο των ζωντανών.

Στόχος των ολοκληρωτικών καθεστώτων είναι η μεταμόρφωση της ίδιας της ανθρώπινης φύσης. Οι άνθρωποι, στο μέτρο που είναι κάτι περισσότερο από ζώοδη όντα, είναι τελείως άχρηστοι στην πορεία του ολοκληρωτισμού προς την απόλυτη εξουσία. Ο αυθορμητισμός και η ατομικότητα αποτελούν απειλές ανεπίτρεπτες και όσο κάθε ίχνος ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν έχει εντελώς εξαλειφθεί, το ιδεώδες της ολοκληρωτικής κυριαρχίας θα παραμένει ανολοκλήρωτο¹¹⁷. Ο άνθρωπος, όπως επισημαίνει ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης και αποδέχονται οι μεταγενέστεροι στοχαστές, εκ φύσεως είναι προκαθορισμένος να διαβιεί εντός του πολιτικού

---

¹¹¹Π. Κουφοπούλου, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt*, (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σ. 47.

¹¹²H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα- Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμπρα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 220.

¹¹³H. Arendt, *ό.π.*, σ. 220.

¹¹⁴H. Arendt, *ό.π.*, σ. 230.

¹¹⁵H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 242 και 228-229.

¹¹⁶H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 223-224 και 227.

¹¹⁷H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 246-247 και 249.

πλαisiού, το οποίο συμβάλλει στην ολοκλήρωση των δυνατοτήτων του. Στις περιπτώσεις , που το κράτος αντιμετωπίζει κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα είναι απαραίτητος ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων του ατόμου και της κοινωνίας, δεδομένου ότι πρόκειται για ζήτημα που αφορά τον άνθρωπο και την σχέση του με την ίδια την φύση του, αφού «ο αγώνας για την απελευθέρωση της φύσης είναι αγώνας για την απελευθέρωση του ανθρώπου¹¹⁸».

---

¹¹⁸Γ. Ράπτη, «Ο πολιτικός ρόλος της τέχνης κατά τον Η. Marcuse» , στο *Φιλοσοφία, Κοινωνία και Πολιτισμός*, Λιβάνη, Αθήνα 2006, σσ. 169-181 και 170.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Τα Ολοκληρωτικά Καθεστώτα

2.1 Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου βρίσκει την ηττημένη Γερμανία «αλυσοδεμένη» στους όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Πέρα από τις πλείστες εδαφικές παραχωρήσεις σε Δύση και Ανατολή, εδάφη αντιστοιχούμενα στο ένα όγδοο του εθνικού εδάφους προς Γαλλία, Πολωνία, Βέλγιο, Δανία, η Γερμανία υποχρεούται σε σημαντικό περιορισμό των στρατιωτικών δυνάμεών της¹¹⁹, ολοκληρωτική σχεδόν παράδοση του εμπορικού στόλου της και καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων αξίας εκατόν τριάντα δύο δισεκατομμυρίων φράγκων¹²⁰. Σε όλη αυτήν την πικρία έρχεται να προστεθεί από το 1929 και μια δυσβάστακτη για τη χώρα πολιτική και οικονομική αστάθεια¹²¹, με την εμπιστοσύνη του λαού στη δημοκρατική και σοσιαλιστική καθοδήγηση να έχει πέσει στο μηδέν¹²², το πρόβλημα των εξαγωγών εξαιτίας της κάμψης του εμπορίου να παραμένει¹²³, την ανεργία να καλύπτει (το 1932 ο αριθμός των ανέργων ανερχόταν επισήμως στα έξι εκατομμύρια)¹²⁴ και την υποτίμηση του γερμανικού μάρκου στα ύψη¹²⁵. Η Γερμανία βιάδιζε προς τον Αρμαγεδδώνα¹²⁶.

¹¹⁹Λ. Παπαδημητρίου, «Αδόλφος Χίτλερ-Δικτάτορας (1889-1945)», ΤΟ ΒΗΜΑ 12/5/2002, www.tovima.gr.

¹²⁰M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σσ. 37-38 και 70-71: Το ποσό έπρεπε να καταβληθεί σε γερμανικά μάρκα, αφού οι νικητές δεν δέχονταν την αποπληρωμή σε άλλο νόμισμα, πράγμα αδύνατο για τη Γερμανία, η οποία ήταν σε θέση να εξασφαλίσει το συνάλλαγμα αυτό μόνο μέσω εξαγωγής των προϊόντων της στο εξωτερικό, με ένα επιτόκιο δανεισμού το 1925 γύρω στο δέκα με έντεκα τοις εκατό.

¹²¹Λ. Παπαδημητρίου, ό.π., www.tovima.gr.

¹²²B. Ράιχ, *Γιατί επικράτησε ο Χίτλερ*, επιλογή κειμένων Φίλιππος Λεβέντης, Καστανιώτης, Αθήνα 2013, σ. 23.

¹²³M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 78: Η οικονομική ανάρρωση της Γερμανίας κυρίως οφειλόταν στα ξένα δάνεια. Όταν αυτά έπαψαν με το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου- και ζητήθηκε μάλιστα και η εξόφλησή τους- άρχισαν να εξαπλώνονται οι βασικές πηγές επενδύσεων της χώρας και ο τομέας της εθνικής παραγωγής να σημειώνει σιγά σιγά κάμψη.

¹²⁴M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, ό.π., σ. 88.

¹²⁵R. Stackelberg, *Origins, Interpretations, Legacies*, Taylor & Francis e-Library, New York 2002, σ. 74.

¹²⁶T. L. Jarman, *The Rise and Fall of Nazi Germany*, Signet/New American Library, New York 1956, σ. 132.

Ο ναζισμός εξέφρασε το πνεύμα της εποχής και υπηρέτησε τις ανάγκες της στιγμής¹²⁷. Πρόκειται για την υπόσχεση μιας ζωής, η οποία εδράζεται στην πολιτική, την οικονομική ευημερία και την ασφάλεια¹²⁸, στην αντίσταση για την καταστροφή ενός έθνους¹²⁹ και την αναβίωση ενός χαμένου μεγαλείου. Ο Χίτλερ θα επανέφερε τη Γερμανία στις παλιές ηγετικές δόξες της και θα ανασύστηνε τη γερμανική αυτοκρατορία του παρελθόντος¹³⁰. Ο λαός βρισκόταν με τσακισμένη την εθνική του υπερηφάνεια και ταυτότητα¹³¹, αφυπνισμένα τακαιρό σε λήθαργο αισθήματα του πατριωτισμού του¹³², αναζητώντας εκείνον που θα τον απάλασσε από τη μίζερηπραγματικότητά του¹³³, ο γερμανικός λαός ανακηρύσσειτον Χίτλερ καγκελάριο της Γερμανίας την 30^η Ιανουαρίου του 1933¹³⁴ και οι εφημερίδες της εποχής κάνουν λόγο για μια νέα σελίδα στην ιστορία της χώρας¹³⁵. Ο Φύρερ ορκίζεται αρχηγός του γερμανικού κράτους στις 2 Αυγούστου 1934¹³⁶. το ουτοπικό του όραμα παίρνει επιτέλους«σάρκα και οστά»¹³⁷.

Το κόμμα του Χίτλερ προσέλκυσε ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων¹³⁸ και μορφωτικού επιπέδου¹³⁹. Οι Ναζί έκαναν τους Γερμανούς να πιστέψουν και πάλι σε μια νέα, ένδοξη και ισχυρή Γερμανία¹⁴⁰. Το ναζιστικό όραμα του Τρίτου Ράιχ υπέταξε ένα ολόκληρο έθνος στις επιταγές του, ισχυριζόμενο πως εκπροσωπεί την πνευματική του ενότητα¹⁴¹, εγκλωβίζοντάς το στο «ιδανικό της πατρώας γης»¹⁴². Ο Χίτλερ ήτανένα από εκείνα τα ανεξήγητα σπάνια φαινόμενα στην ιστορία της ανθρωπότητας που καθόρισε τη μοίρα ενός

¹²⁷T. L. Jarman, *The Rise and Fall of Nazi Germany*, Signet/New American Library, New York 1956, σ. 82.

¹²⁸P. Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Harvard University Press, London 2008, σσ. 56-57.

¹²⁹L. Richard, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, μτφρ. Λούσκα Αβαγιανού, Αστέρι, Αθήνα 1980, σ. 43.

¹³⁰N. Elias, *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας-δοκίμιο πάνω στην κατάρρευση του πολιτισμού*, μτφρ. Γιάννης Πεδιώτης, Γιάννης Θωμαδάκης, επιμ. Θάνος Σαμαρτζής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Κρήτη 2015, σσ. 40-41.

¹³¹N. Elias, *ό.π.*, σ. 55.

¹³²W.L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, Simon and Schuster, New York 1960, σ. 124.

¹³³W.L. Shirer, *ό.π.*, σ. 120.

¹³⁴Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ. 46.

¹³⁵A. Παπαοικονόμου, *Εφημερίδα Ακρόπολις 30/1/1933 (1438)*, σ. 1.

¹³⁶M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα-Η Νύχτα των Μεγάλων Μαχαίριών*, επιμ. Α. Κοτζιάς, Mondadori-Φυτράκης, Αθήνα 1974, σ. 128.

¹³⁷N. Gregor, *Nazism*, Oxford University Press, New York 2000, σσ. 207-208.

¹³⁸N. Gregor, *ό.π.*, σ. 92.

¹³⁹U. Tal, *Politics and Ideology in the Third Reich*, Taylor & Francis e-Library, New York 2004, σ. 20.

¹⁴⁰N. Elias, *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας-δοκίμιο πάνω στην κατάρρευση του πολιτισμού*, μτφρ. Γιάννης Πεδιώτης, Γιάννης Θωμαδάκης, επιμ. Θάνος Σαμαρτζής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Κρήτη 2015, σ. 182.

¹⁴¹L. Richard, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, μτφρ. Λούσκα Αβαγιανού, Αστέρι, Αθήνα 1980, σ. 19.

¹⁴²N. Elias, *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας-δοκίμιο πάνω στην κατάρρευση του πολιτισμού*, μτφρ. Γιάννης Πεδιώτης, Γιάννης Θωμαδάκης, επιμ. Θάνος Σαμαρτζής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Κρήτη 2015, σ. 141-2: Η εκπλήρωση του εθνικού ιδανικού υποσχόταν ασύγκριτη προσωπική πληρότητα στα μέλη του έθνους, απαιτώντας την τυφλή υποταγή τους στις προσταγές του κράτους, εκτελώντας κατά αυτόν τον τρόπο το καθήκον τους απέναντι στην πατρίδα, ανεξαρτήτως των συνεπειών τόσο για τους ίδιους όσο και για το μέλλον τους.

ολόκληρου έθνους, ενός έθνους που μόνος του χειραγώγησε και οδήγησε σε μια πορεία με φρικτό τέλος¹⁴³. Η κατάρρευση της αυτοκρατορίας του Τρίτου Ράιχ έρχεται την άνοιξη του 1945¹⁴⁴, με μια χώρα ολοκληρωτικά κατεστραμμένη¹⁴⁵ και τα ζοφερά όνειρα ενός Φύρερ για μια Μεγάλη Γερμανία να σβήνουν κάτω από τα ερείπια μιας τραυματισμένης και διαιρεμένης όσο ποτέ Ευρώπης¹⁴⁶.

2.2 Ο ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΣ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΙΣΜΟΣ

Η εικοσιπενταετής περίοδος από το 1928 έως το 1953 της διακυβέρνησης της Σοβιετικής Ένωσης επιγράφεται ως «σταλινισμός»¹⁴⁷. Παρά το ότι ο σταλινισμός στην έντονη μορφή του συνδέθηκε στενά με τη δράση του Στάλιν, δεν περιορίζεται στο πρόσωπο του ως ηγέτη. Ο ουσιαστικός πυρήνας του σταλινισμού τοποθετείται σε ένα ιδιόμορφο σύστημα κυριαρχίας, ένα σύστημα απολυταρχικών, ακόμη και τρομοκρατικών, πρακτικών κυριαρχίας στο κράτος και την κοινωνία¹⁴⁸.

Η τελική νίκη του Στάλιν έρχεται στις 27 Δεκεμβρίου 1927, με τον ίδιο να καταλαμβάνει τη θέση του προέδρου της κομμουνιστικής Διεθνούς¹⁴⁹ και τους Τρότσκι και Ζηνόβιεφ να έχουν ήδη απομακρυνθεί από την κεντρική επιτροπή δύο μήνες νωρίτερα¹⁵⁰. Με τη δημοτικότητα του Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς να φθάνει στο απόγειό της δύο χρόνια μετά, η ρωσική ιστορία περνά πλέον και επισήμως στη σταλινική της εποχή¹⁵¹.

Το σύνθημα του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα» φέρνει τον Στάλιν στην εξουσία. Ο σοσιαλισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε μία χώρα και οι μεγάλοι φυσικοί πόροι της Ρωσίας μπορούν να επιφέρουν σοσιαλιστική ευημερία. Ο Στάλιν εμπνέει εμπιστοσύνη, πίστη

---

¹⁴³H. Trevor-Roper, *Χίτλερ-Οι τελευταίες μέρες-1945*, μτφρ. Στέλιος Χουρμουζιάδης, Ιωλκός, Αθήνα 2005, σ. 138.

¹⁴⁴W.L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, Simon and Schuster, New York 1960, σ. 985.

¹⁴⁵A. Ζενάκος, «Αδόλφος Χίτλερ 1889-1945: Ο αιμοσταγής τύραννος», ΤΟ ΒΗΜΑ 14/3/2004, www.tovima.gr.

¹⁴⁶Λ. Παπαδημητρίου, «Αδόλφος Χίτλερ-Δικτάτορας (1889-1945)», ΤΟ ΒΗΜΑ 12/5/2002, www.tovima.gr.

¹⁴⁷Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, «Στάλιν: Ο «πατερούλης που στιγμάτισε τον 20ό αι.», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 3/3/2013, www.enet.gr.

¹⁴⁸W. Gehrke & W. Ruge, *Σταλινισμός: Ανάλυση και κριτική*, μτφρ. Δημ. Μαράκας, Δελφίνοι, Αθήνα 1996, σ. 45.

¹⁴⁹N.V Riasanovski & M. D. Steinberg, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2005, σ. 479.

¹⁵⁰M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Στάλιν-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 113.

¹⁵¹M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *ό.π.*, σ. 119.

και ελπίδα στις εξαντλημένες μάζες για ένα νέο καθεστώς σταθερότητας και ανάπαυλας, σε αντίθεση με τις τυχοδιωκτικές παγίδες που φαινόταν να κρύβει η φόρμουλα της διαρκούς επανάστασης¹⁵². Η οικονομική ύφεση και η ακόλουθη μαζική ανεργία της δεκαετίας του 1930 φάνηκαν να αποδεικνύουν πως ο καπιταλισμός δεν ήταν απλώς κακός, αλλά και αποτυχημένος. Απέναντι στο τραγικό του θέαμα έστεκε μόνη επιλογή η φωτεινή αντίθεση της Σοβιετικής Ένωσης, με τη σχεδιασμένη οικονομία της και μια κοινωνία όπου όλοι εργάζονταν για το κοινό καλό¹⁵³.

Το καθεστώς που δημιούργησε ο Στάλιν χαρακτηρίστηκε από την αντίληψη του «σοσιαλισμού σε μία χώρα», την κολεκτιβοποίηση της γεωργίας¹⁵⁴, την ταχύτατη εκβιομηχάνιση¹⁵⁵. Ο τεμαχισμός των μεγάλων ιδιοκτησιών, που μοιράστηκαν σε μικρούς κλήρους στους φτωχούς χωρικούς, μείωσαν αισθητά την παραγωγή¹⁵⁶, ενώ η νομοθεσία περί αφαίρεσης της ιδιοκτησίας των αγροτών για διάθεσή τους στο κράτος¹⁵⁷ οδήγησε σε έναν πραγματικό εμφύλιο στην ύπαιθρο, εξαιτίας της αντίστασης των εύπορων χωρικών. Η αγροτική καλλιέργεια δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς την υποστήριξη μιας ανεπτυγμένης βιομηχανίας, οπότε και ο Στάλιν εξαπολύει εκστρατεία για μια γοργή εκβιομηχάνιση. Το πρώτο πενταετές σχέδιο αρχίζει να εφαρμόζεται από το 1928 και διαρκεί έως το 1932. Ο Στάλιν ζητά από το λαό να τον ακολουθήσει στον δύσκολο αυτόν δρόμο, κάνοντας έκκληση στον πατριωτισμό του. Ήταν ο μύθος, η θρησκεία της εργασίας που προπαγανδίστηκε σε κάθε γωνιά της χώρας, με λιθογραφίες γελαστών χωρικών ανάμεσα σε δεμάτια από σιτάρι και ρωμαλέους αγρότες¹⁵⁸.

Τα πολιτικά και τα ψυχολογικά αποτελέσματα ήταν εκπληκτικά· η αγροτική κοινωνία εκθεμελιώθηκε, ο κρατικός έλεγχος επιβλήθηκε με τη βία στον αγροτικό πληθυσμό και η Σοβιετική Ένωση άρχισε να γίνεται γνωστή στο εξωτερικό για το μεγάλης κλίμακας οικονομικό σχεδιασμό και εκσυγχρονισμό. Η βαριά βιομηχανία και η παραγωγή καύσιμης ύλης αυξήθηκε

---

¹⁵²M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Ta υπέρ και τα κατά-Στάλιν-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σσ. 102-104.

¹⁵³P.M.H. Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 195.

¹⁵⁴P.M.H. Bell, *ό.π.*, σ. 190: Η κολεκτιβοποίηση της γεωργίας επιβλήθηκε μεταξύ του 1929 και 1934.

¹⁵⁵P.M.H. Bell, *ό.π.*, σ. 189.

¹⁵⁶M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Ta υπέρ και τα κατά-Στάλιν-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 120.

¹⁵⁷Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ.64.

¹⁵⁸M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *ό.π.*, σσ. 122-126.

ταχύτατα, ενώ και νέες βιομηχανίες δημιουργήθηκαν. Η Σοβιετική Ένωση γίνεται πλέον βιομηχανική δύναμη¹⁵⁹, κατέχοντας μάλιστα την δεύτερη θέση μετά την Αμερική¹⁶⁰.

Ο θάνατος του Στάλιν φέρνει ταυτοχρόνως και το τέλος του Σταλινισμού¹⁶¹. Ο χειρότερος ίσως δικτάτορας όλων των εποχών σκόρπισε τον τρόμο, κόστισε αμέτρητες ανθρώπινες ζωές και κατέστρεψε τις ψυχές πολλών ανθρώπων¹⁶². Βλέποντας τον κόσμο μόνο μέσα από τις δικές του φιλοδοξίες¹⁶³, αν και διαφύλαξε τη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και μεταμόρφωσε τη χώρα σε κοινωνία βιομηχανική¹⁶⁴, ο Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς άφησε πίσω του μια ολέθρια κληρονομιά, με μια χώρα αποδεκατισμένη λόγω της έλλειψης των τροφίμων, της τεχνολογικής ύφεσης και της καταστροφής των παραδοσιακών υπαρχουσών δομών της ρωσικής κοινωνίας¹⁶⁵.

2.3 Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Ο φασισμός γεννιέται στην Ιταλία λίγο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως ένα νέο πολιτικό, κοινωνικό, εθνικιστικό, επαναστατικό-ολοκληρωτικό κίνημα¹⁶⁶. Η μεταπολεμική περίοδος

---

¹⁵⁹P.M.H. Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 190.

¹⁶⁰N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York 2005, σ. 484.

¹⁶¹C. Gerlach, N. Werth, *State Violence* στο M. Geyer, S. Fitzpatrick, *Beyond Totalitarianism-Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, New York 2009, σ. 225 και P. Boobbyer, *The Stalin Era*, Taylor & Francis, New York 2001, σ. 117: Ο Στάλιν πεθαίνει στις 5 Μαρτίου 1953.

¹⁶²H. Shukman, *Redefining Stalinism of Totalitarian Movements and Political Religions*, Taylor & Francis Group, New York 2003, σ. 4.

¹⁶³G. F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, The New American Library of Canada, New York 1960, σ. 244.

¹⁶⁴H. Shukman, *ό.π.*, σ. 4.

¹⁶⁵Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, «Στάλιν: Ο «πατερούλης» που στιγματίσε τον 20ό αι.», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 3/3/2013, www.enet.gr.

¹⁶⁶E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σσ. 81 και 86: Ο φασισμός αποτελεί το πρώτο πολιτικό καθεστώς που εξαρχής ορίστηκε ως ολοκληρωτικό, ορισμός που χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα για τον σταλινισμό και τον μολσεβικισμό. Ο όρος «ολοκληρωτισμός» εισήχθη από τους ίδιους τους φασίστες μετά το 1925, προκειμένου να αποδοθεί η δική τους αντίληψη για την πολιτική και το Κράτος, μια αντίληψη που βασιζόταν στη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του κόμματος και του Ντούτσε, καθώς και στο σχέδιο φασιστοποίησης της κοινωνίας μέσω της επέκτασης του ελέγχου του κόμματος σε όλες τις όψεις της συλλογικής ζωής.

βρίσκει την Ιταλία σε βαθιά οικονομική, πολιτική και κοινωνική κρίση¹⁶⁷, ισοπεδωμένη από την ανεργία¹⁶⁸, βυθισμένη σε μια αίσθηση αβεβαιότητας και ανασφάλειας¹⁶⁹. Οι Ιταλοί ψάχνουν τον μεσσία τους¹⁷⁰. Ο Μουσολίνι εξέφρασε τον πατριωτισμό ενός έθνους¹⁷¹, «έθρεψε» την αυτοπεποίθηση ενός λαού, συντηρώντας τον «μύθο» της αρχαίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁷².

Το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα ιδρύεται στις 8 Νοεμβρίου 1921¹⁷³ και η πρώτη επιτυχία δεν αργεί να έρθει. Η είσοδός του στο Κοινοβούλιο με ποσοστό 7% σηματοδοτεί νέα εποχή για την παράταξη του Ντούτσε, που μπορεί πλέον ελεύθερος να προπαγανδίζει τις ιδέες του από το βήμα της Βουλής¹⁷⁴. Το επόμενο αμέσως έτος οι οπαδοί του εξαπολύουν κύμα τρομοκρατίας σε ολόκληρη την Ιταλία και η συνέχεια ανήκει σε έναν από τους πλέον προβεβλημένους μύθους του φασισμού¹⁷⁵. Στις 31 Οκτωβρίου 1922 και σε ηλικία 39 ετών ο Μπενίτο Μουσολίνι ορκίζεται πρωθυπουργός· είναι ο νεότερος σε ηλικία πρωθυπουργός του ιταλικού κράτους. Ο μηχανισμός φασιστικοποίησης του πολιτικού καθεστώτος της χώρας τίθεται πλέον σε ισχύ¹⁷⁶. Ο Μουσολίνι αυτοαναγορεύεται δικτάτωρ της Ιταλίας την 3^η Ιανουαρίου 1925, ενώ ένα χρόνο μετά η αυτοκρατορία του είναι γεγονός¹⁷⁷.

Τα χρόνια που ακολουθούν χαρακτηρίζονται από συστηματική τρομοκρατία¹⁷⁸, με περιοριστικά μέτρα στη λειτουργία της εργασίας και του Τύπου¹⁷⁹, καταπάτηση οποιασδήποτε συνταγματικής ελευθερίας, ποινές εναντίον των εχθρών του καθεστώτος και μια συλλήβδην

---

¹⁶⁷S. G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945*, Taylor & Francis Group, New York 2003, σ. 88.

¹⁶⁸M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Ta υπέρ και τα κατά-Μουσολίνι-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 49: Τον Φεβρουάριο του 1922 οι άνεργοι φθάνουν τις οκτακόσιες χιλιάδες.

¹⁶⁹E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 145.

¹⁷⁰R. Bosworth, *Mussolini*, Oxford University Press, New York 2002, σ. 98.

¹⁷¹S. G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945*, Taylor & Francis Group, New York 2003, σ. 84.

¹⁷²R. Griffin, *Fascism*, Oxford University Press, New York 2005, σσ. 56-57.

¹⁷³Γ. Π. Παμππούκα, *Ο Φασισμός και οι ιδεολογικοί του βάσεις*, Τιλπέρογλου, Αθήνα 1940, σ. 49.

¹⁷⁴Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ. 50.

¹⁷⁵A. Ζενάκος, «Μπενίτο Μουσολίνι 1883-1945: ο δημιουργός του φασισμού», ΤΟ ΒΗΜΑ 22/2/2004, www.tovima.gr: Ο τρόπος με τον οποίο λέγεται πως ο Μουσολίνι κατέλαβε την εξουσία σχετίζεται με τη λεγόμενη «Πορεία προς τη Ρώμη». Έναν χρόνο μετά την είσοδο του στο ιταλικό Κοινοβούλιο, ο Μουσολίνι απαιτεί την ανάληψη σχηματισμού κυβέρνησης, απειλώντας πως σε αντίθετη περίπτωση οι φασίστες θα κάνουν Πορεία προς τη Ρώμη. Ο αμήχανος βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ', φοβούμενος την αναταραχή και τον εμφύλιο, αναγκάζεται να του παραδώσει την εξουσία στις 30 Οκτωβρίου 1922, ενέργεια που τελικώς επισκιάζει την Πορεία προς τη Ρώμη.

¹⁷⁶R. Bosworth, *Mussolini*, Oxford University Press, New York 2002, σ. 169.

¹⁷⁷R. Bosworth, *ό.π.*, σ. 203.

¹⁷⁸Γ. Ι. Ράλλης, *Η τεχνική της βίας*, Ερμείας, Αθήνα 1976, σ. 56.

¹⁷⁹M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Ta υπέρ και τα κατά-Μουσολίνι-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σ. 99.

οργάνωση του συνόλου της ζωής της χώρας από το φασιστικό καθεστώς¹⁸⁰. Ο έλεγχος αφορά κάθε είδους δραστηριότητα, οικονομική, πολιτική, κοινωνική, η κρατική αστυνομία παρακολουθεί τα πάντα, ενώ η εκπαίδευση φασιστικοποιείται ολοκληρωτικά¹⁸¹.

Το βράδυ της 25^{ης} Απριλίου 1945 το όνειρο καταλήγει σε εφιάλτη. Η πτώση του Μουσολίνι και του φασισμού είναι πλέον γεγονός· ο λαϊκός ενθουσιασμός ξεσπά με την ανακοίνωση του νέου, ενώ οι εφημερίδες κάνουν λόγο για το άδοξο τέλος ενός δικτάτορα¹⁸². Ο φασισμός υποσχέθηκε έναν νέο πολιτισμό βασισμένο στον ενθουσιασμό και τη συλλογική δύναμη ατόμων και μαζών, ενωμένων κάτω από μία κοινή πίστη για ένα κοινό εγχείρημα: τη νεξουσία του μέλλοντος. Στην πορεία και για την επιτυχία του εγχειρήματος αυτού απαίτησε σαν αντάλλαγμα τη θυσία της ελευθερίας ενός λαού και μιας άνευ όρων ολοκληρωτική υποταγή¹⁸³.

---

¹⁸⁰P.M.H. Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 107 και M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *ό.π.*, σσ. 99 και 108: Στις 5 Νοεμβρίου 1926 εισάγεται μεταξύ άλλων η θανατική ποινή για εγκλήματα εναντίον του βασιλιά και του Ντούτσε.

¹⁸¹M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *Τα υπέρ και τα κατά-Μουσολίνι-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, Φυτράκης, Αθήνα 1973, σσ. 106-107 και P.M.H. Bell, *ό.π.*, σ. 108: Το Φασιστικό Ινστιτούτο Πολιτισμού εκδίδει βιβλία, ορίζει τα προς διδασκαλία σχολικά αναγνωσματάρια και οργανώνει την πολιτιστική ζωή.

¹⁸²M. Paltrinieri, G. Rizzoni, E. Barbaglia, *ό.π.*, σσ. 189, 192. R. Griffin, *Fascism*, Oxford University Press, New York 2005, σ. 304.

¹⁸³E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σ. 323.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Οι απόψεις της Χάνα Άρεντ για την ανθρώπινη φύση

3.1 ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ-ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Ολόκληρη η ανθρωπολογία της Άρεντ στηρίζεται στη διάκριση πρακτικού-θεωρητικού βίου. Η *vita contemplativa* (θεωρητικός βίος) αποτελείται από τις λειτουργίες της σκέψης, της θέλησης και της κρίσης, ενώ η *vita activa* (πρακτικός βίος) σημασιοδοτείται στο πλαίσιο 3 θεμελιωδών ανθρώπινων εκδηλώσεων: του μόχθου, της εργασίας και της πράξης. Ο όρος *vita activa* αντιστοιχεί περισσότερο στην αριστοτελική έννοια της ασχολίας με την οποία ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ορίζει κάθε δραστηριότητα στον πολιτικό βίο των Ελλήνων. Ο κόσμος μέσα στον οποίο αναλώνεται η *vita activa* συνιστάται από πράγματα που παράγουν οι ανθρώπινες δραστηριότητες και διακρίνεται από την κεντρική μέριμνα της *vita contemplativa*, την ενατένιση του θεωρητικού βίου¹⁸⁴. Στη *vita activa* οφείλεται το περιβάλλον κάθε ανθρώπινης ζωής, μιας ζωής άσκοπης χωρίς την ανθρώπινη δραστηριότητα: επιστέγασμά της αποτελεί η πράξη, απαραίτητο συστατικό για τη συγκρότηση της ανθρώπινης κοινωνίας¹⁸⁵.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης δεν αγνοούσαν το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει έξω από την ανθρώπινη κοινωνία. Η φυσική, καθαρά κοινωνική συντροφικότητα του ανθρώπινου είδους θεωρούνταν ως ένας περιορισμός επιβεβλημένος πάνω μας από τις ανάγκες της βιολογικής ύπαρξης, ανάγκες κοινές για το ανθρώπινο ζώο και τις άλλες μορφές ζωικής ύπαρξης. Κατά την ελληνική διάνοηση, η ανθρώπινη ικανότητα για πολιτική οργάνωση διαφέρει από την φυσική ένωση που έχει ως επίκεντρο την οικία και την οικογένεια. Η εμφάνιση της πόλης-κράτους σήμαινε πως ο άνθρωπος εκτός από την ιδιωτική του ζωή παραδεχόταν και μια δεύτερη, τον πολιτικό βίο του¹⁸⁶.

Η Arendt αντιλαμβάνεται την αρχαία ελληνική πόλη ως μια ελεύθερα επιλεγμένη μορφή πολιτικής οργάνωσης και όχι ως μία αναγκαία συνάθροιση, που κρατά τους ανθρώπους

---

¹⁸⁴H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση(VITAACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σσ. 23, 28, 32.

¹⁸⁵H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 32 και 39.

¹⁸⁶H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 41-42.

ενωμένους σε μία εύτακτη συμβίωση¹⁸⁷. Το να είναι κανείς πολιτικό ον, το να ζει στην πόλιν, σήμαινε πως το καθετί αποφασιζόταν δια των λόγων και της πειθούς και όχι δια καταναγκασμού και βίας. Κατά την αντίληψη των Ελλήνων, το να αναγκάζεις τους ανθρώπους δια της βίας, το να προστάζεις αντί να πείθεις, αποτελούσαν προπολιτικούς τρόπους ενασχόλησης με τα κοινά¹⁸⁸.

Ο όρος *vita activa*, όπως χρησιμοποιείται από την φιλόσοφο, αντιστοιχεί περισσότερο στην αριστοτελική έννοια της ασχολίας, η οποία ορίζει κάθε δραστηριότητα στον πολιτικό βίο των ατόμων. Η *vita activa* αναφέρεται σε ενέργειες της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενέργειες που ασφαλώς καθορίζουν συνεχώς τους δημιουργούς τους. Εκ φύσεως, οι άνθρωποι είναι εξαρτημένες υπάρξεις και στο ερώτημα ποιοι είμαστε, οδηγούμαστε στο θείο. Ο βίος στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη διέπεται από την ενατένιση της θεωρίας¹⁸⁹. Η *vita activa* δεν ταυτίζεται με την κεντρική μέριμνα της *vita contemplativa*, δεν είναι ούτε ανώτερη ούτε κατώτερη. Πράγματα και άνθρωποι αποτελούν το περιβάλλον κάθε ανθρώπινης ζωής, η οποία θα ήταν άσκοπη χωρίς έναν τέτοιο εντοπισμό (*vita activa*). Αυτός ο κόσμος δεν θα υπήρχε χωρίς την ανθρώπινη δραστηριότητα¹⁹⁰. Η πράξη αποτελεί την δραστηριότητα, την οποία δεν μπορούμε να διανοηθούμε έξω από την ανθρώπινη κοινωνία.

Η Arendt στο έργο *Vita Activa*, επιδιώκει να καταδείξει τις ανθρωπολογικές προκείμενες, που θα οδηγήσουν στη δημοκρατία και θα αποτελέσουν την ασφαλιστική δικλείδα στην απειλή του ολοκληρωτισμού.

---

¹⁸⁷H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σσ. 33-37.

¹⁸⁸H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 44-45.

¹⁸⁹H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 23-24 και 28.

¹⁹⁰H. Arendt, *ό.π.*, σ. 32 και 39.

3.2 ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑ Ή Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Ουσιαστικό της ανθρώπινης ύπαρξης και εγγενής ιδιότητά της είναι η δραστηριότητα της πράξης, η οποία συνιστά την ενεργοποίηση της ανθρώπινης κατάστασης, της γένεσης, της δυνατότητας του ανθρώπου να ξεκινά κάτι νέο, κάτι απροσδόκητα μοναδικό, διαφορετικό από όσα έχουν ίσως προηγηθεί, της ικανότητάς του να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες. Βρίσκοντας την απόλυτη πραγμάτωσή της μέσα στον πολιτικό χώρο¹⁹¹, μαζί με την ομιλία, μέσω της οποίας εκδηλώνεται, οδηγεί στην πραγματοποίηση του όρου της πολλότητας, της δυνατότητας δηλαδή του ατόμου να διαβιώνει ως διαφορετικό και μοναδικό ον μεταξύ ίσων. Η πολλότητα των ανθρώπων, βασικός όρος της πράξης και της ομιλίας, ενέχει τον διττό χαρακτήρα ισότητας και διαφοράς. Οι άνθρωποι μιλούν και πράττουν επί ίσοις όροις στον πολιτικό χώρο, ενώ ταυτοχρόνως διατηρούν τη διαφορετικότητά τους· διαφορετικότητα ειδικά, όχι όμως υπό το πρίσμα της ετερότητας, αλλά της ατομικότητας¹⁹². Πράττοντας και ομιλώντας, οι άνθρωποι δείχνουν ποιοι πραγματικά είναι, αποκαλύπτουν ενεργά τη μοναδική προσωπική τους ταυτότητα. Εάν οι άνθρωποι δεν ήταν ίσοι μεταξύ τους, η αλληλεπίδρασή τους θα ήταν αδύνατη, ενώ εάν δεν διέφεραν κιόλας, τότε δεν θα ξεχωρίζαν ως ανθρώπινα όντα¹⁹³. Η δημόσια σφαίρα προοριζόταν για την ατομικότητα· ήταν ο μόνος τόπος όπου τα άτομα μπορούσαν να δείξουν αληθινά ποια είναι, δίχως να μπερδεύονται το ένα με το άλλο¹⁹⁴.

Πολιτική δράση για την Άρεντ είναι η σύνθεση των επιμέρους δράσεων των ατόμων στο πλαίσιο ενός θεάτρου ρόλων. Σε ένα θέατρο σαν και αυτό όλοι μπορούν να εκφραστούν και να δημιουργήσουν ελεύθερα, χωρίς περιορισμούς και απαγορεύσεις. Η πόλις επιτρέπει την ανάδυση του πολιτικού. Στην πόλη, σύμφωνα με την Άρεντ, ο άνθρωπος, μέσω της πράξης και της ομιλίας, καθίσταται δρών. Πολιτική πράξη σημαίνει πραγμάτωση της ελευθερίας· και ελευθερία σημαίνει δυνατότητα για μια νέα αρχή. Πολιτική πράξη σημαίνει επίσης συναρμογή πράξεων πολλών ατόμων. Η δράση δεν είναι ποτέ δυνατή μέσα στην απομόνωση, χρειάζεται την

---

¹⁹¹H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σσ. 243-245 και 248.

¹⁹²H. Arendt, *ό.π.*, σσ. 142-143.

¹⁹³H. Arendt, *ό.π.*, σ. 246.

¹⁹⁴H. Arendt, *ό.π.*, σ. 64.

περιβάλλουσα παρουσία των άλλων¹⁹⁵. Το κοινωνικό για την Arendt είναι η τάση για κομφορμισμό και άκριτη αποδοχή των κοινωνικών θεσπίσεων. Ο άνθρωπος ως μονάδα, ως ατομικότητα μοναχική και αποξενωμένη από τους άλλους ανθρώπους γίνεται ένα α-πολιτικό ον, ενώ η πολιτική εκδηλώνεται μεταξύ των ανθρώπων¹⁹⁶.

Η Arendt αντιλαμβάνεται το πολιτικό ως τόπο ελευθερίας της έκφρασης και της πράξης. Η πολιτική είναι σύστοιχη προς την υλοποίηση της ανθρώπινης ελευθερίας στο δημόσιο χώρο, καθώς οι άνθρωποι βρίσκονται σε αλληλεπίδραση στον πολιτικό χώρο, γεγονός που προϋποθέτει τη διαφορετικότητά τους. Έτσι, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την διαφορετικότητά τους¹⁹⁷.

Σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς ο φορέας του λόγου και της ελευθερίας εκμηδενίζεται. Το άτομο στερείται τόσο του δικαιώματος όσο και της υποχρέωσης της ύπαρξής του, καθώς το σύνολο των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του αντλούνται από το Κράτος¹⁹⁸. Ο ολοκληρωτισμός έχει ως φιλοδοξία να ξαναπλάσει το άτομο και τις μάζες μέσω μιας ανθρωπολογικής επανάστασης, ώστε να αναμορφώσει το ανθρώπινο ον και να δημιουργήσει ένα νέο άνθρωπο, αφιερωμένο ψυχή τε και σώματι στην πραγματοποίηση των κυριαρχικών και αναγεννησιακών σχεδίων του¹⁹⁹.

Εκπληρώνοντας το καθεστώς της πολλότητας και την καθολικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, η συμμετοχή στον πολιτικό βίο κρίνεται κάτι παραπάνω από αναγκαία. Στην καθολικότητα του κράτους τα άτομα βρίσκουν την καθολική τους έκφραση²⁰⁰, οδηγούνται στην πραγματικότητα μέσα στα πλαίσια της ισηγορίας και της ελεύθερης πράξης²⁰¹. Ο μοναδικός υλικός παράγοντας στη γένεση της δύναμης είναι η συμβίωση των ανθρώπων. Οποιοσδήποτε, για οποιοσδήποτε λόγους, απομονώνεται μη συμμετέχοντας σε μία τέτοιου είδους συμβίωση και εννοούμε με αυτό την πολιτική, χάνει τη δύναμή του, γίνεται ανίσχυρος, ανεξαρτήτως του μεγέθους της σωματικής του δύναμης ή της ορθότητας ακόμη των λόγων αποχής του από το δημόσιο στίβο. Στερούμενος

---

¹⁹⁵H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σσ. 247 και 258.

¹⁹⁶H. Arendt, *Υπόσχεση πολιτικής*, μτφρ. Κ. Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 150.

¹⁹⁷H. Arendt, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁹⁸X. Μαρκούζε, *Λόγος και Επανάσταση-Ο Χέγκελ και η Γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον, Αθήνα 1985, σσ. 387-8: Κατά τον Χέγκελ, ο λαός δεν έχει καμία συνείδηση της ελευθερίας του, καμία γνώση της βούλησής του, οπότε κατά συνέπεια συνιστά ένα μάλλον παθητικό στοιχείο στην πολιτική διαδικασία.

¹⁹⁹E. Gentile, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ε. Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2007, σσ. 86-87.

²⁰⁰Γ. Πλάγγεσης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία-Από τον MachiavellιστονMarx*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 384.

²⁰¹H. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 248.

της ικανότητας του να ομιλεί και να πράττει ελεύθερα, με μια λέξη να δρα, εξαρτάται από την ασταθή και προσωρινή μόνο συμφωνία των πολλών βουλήσεων και προθέσεων²⁰².

Η διαφορά ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα μπορεί να πάψει να είναι αντικειμενική και να γίνει απλή υπόθεση της δύναμης και της πονηριάς²⁰³. Η έλξη που ασκούν τα ολοκληρωτικά κινήματα αποτελεί πηγή απορίας, καθώς μόνο μια βασική ανεπάρκεια ή κάποιος διεστραμμένος πνευματικός μαζοχισμός θα μπορούσαν να εξηγήσουν ίσως την ικανοποίηση με την οποία και η ελίτ ακόμη αποδεχόταν τις «ιδέες» του όχλου. Σε μια ατμόσφαιρα, όμως, όπου όλες οι πατροπαράδοτες αξίες έχουν εξαϋλωθεί είναι, κατά κάποιο τρόπο, ευκολότερο να δεχθεί κανείς παράλογες καταφανώς προτάσεις, παρά παλιές κοινότυπες αλήθειες²⁰⁴.

Η Άρεντ αποδίδει την άνοδο του ολοκληρωτικού φαινομένου κατεξοχήν στον κομορμισμό, ο οποίος μεταβάλλει τα άτομα σε απομονωμένους και αποξενωμένους ιδιώτες. Η κοινωνική σφαίρα με τον κομορμισμό αντιτίθεται προς τον άνθρωπο αλλά και προς το πολιτικό²⁰⁵ και είναι αυτή ακριβώς η αντίθεση του κοινωνικού με το πολιτικό που οδηγεί στην αντίθεση δημόσιου-ιδιωτικού βίου. Το να ζει κανείς μια εντελώς ιδιωτική ζωή σημαίνει, κατά την Άρεντ, να στερείται τα ουσιώδη για μια πραγματική ανθρώπινη ζωή, να στερείται την ίδια την πραγματικότητα, η οποία προκύπτει από το γεγονός ότι βλέπεις και ακούγεις από άλλους, να στερείται έναν δεσμό «αντικειμενικό» με αυτούς, αλλά και της δυνατότητας να κατορθώσει κάτι μεγαλύτερο σε διάρκεια και από την ίδια τη ζωή του. Η ένδεια της ιδιωτικότητας του βίου έγκειται στην απουσία των άλλων· ο ιδιωτικός άνθρωπος δεν εμφανίζεται πουθενά, είναι σαν να μην υπάρχει. Οτιδήποτε και αν πράξει παραμένει δίχως σημασία και συνέπεια για τους άλλους. Η πραγματικότητα εμφανίζεται μόνο στο καθεστώς της πολλότητας, η υποκειμενικότητα της ιδιωτικότητας δεν μπορεί να την αντικαταστήσει²⁰⁶. και τα ολοκληρωτικά καθεστώτα υποχρεώνουν τα άτομα σε μια τέτοια ιδιωτικότητα²⁰⁷.

---

²⁰²Η. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σσ. 274-275.

²⁰³Η. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα-Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ.73.

²⁰⁴Η. Arendt, *ό.π.*, σ. 74.

²⁰⁵Η. Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 63.

²⁰⁶Η. Arendt, *ό.π.*, σ. 86.

²⁰⁷Η. Arendt, *ό.π.*, σ. 248.

Επίλογος

Ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη, κατανοούμε ότι τα ολοκληρωτικά καθεστώτα χαρακτηρίζονται από τεράστια ψέματα, τερατώδεις αναλήθειες και μυθεύματα, που καθιερώνονται ως αναμφισβήτητα γεγονότα. Η αποτελεσματικότητα της ολοκληρωτικής προπαγάνδας στηρίζεται στην εξάλειψη της κοινής λογικής των μαζών μέσα στην ήδη υπάρχουσα εξατομίκευσή τους. Οι μάζες δεν πιστεύουν σε τίποτε ορατό, ούτε καν στην πραγματικότητα των εμπειριών τους· γοητευμένες από οτιδήποτε μη παραδεκτό, οτιδήποτε φέρει γύρω του ένα πέπλο μυστηρίου, αντιμετωπίζουν την αλήθεια ως κάτι σκοπίμως ή υποκριτικώς αποσιωπούμενο.

Οι μορφές της ολοκληρωτικής οργάνωσης, αντίθετα από το ιδεολογικό τους περιεχόμενο, είναι τελείως πρωτότυπες. Σκοπός τους είναι να μετατρέψουν τα ψέματα της προπαγάνδας, που στρέφονται γύρω από τον κεντρικό μύθο, σε δραστήρια πραγματικότητα, εγκαθιδρύοντας κατά αυτόν τον τρόπο μία κοινωνία που τα μέλη της να δρουν και να αντιδρούν σύμφωνα με τους κανόνες του μυθικού κόσμου.

Βιβλιογραφία

Πρωτότυπα έργα

Arendt Hannah, *Essays in Understanding 1930-1954: Formation, Exile and Totalitarianism*, (New York: Schocken Books, 1994)

Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, (New York: Schocken Books, 1951)

Baehr Peter, *Hannah Arendt, Totalitarianism and the Social Sciences*, (California: Stanford University Press, 2010)

Boobbyer Phillip, *The Stalin Era*, (New York: Taylor & Francis, 2001)

Bosworth Richard, *Mussolini*, (New York: Oxford University Press, 2002)

Friedrich Carl & Brzezinski Zbigniew K., *Totalitarian dictatorship and autocracy*, (Cambridge: Harvard University Press, 1956)

Fritzsche Peter, *Life and Death in the Third Reich*, (London: Harvard University Press, 2008)

Geyer Michael & Fitzpatrick Sheila, *Beyond Totalitarianism-Stalinism and Nazism compared*, (New York: Cambridge University Press, 2009)

Gregor Neil, *Nazism*, (New York: Oxford University Press, 2000)

Griffin Roger, *Fascism*, (New York: Oxford University Press, 1995)

Jarman T.L., *The Rise and Fall of Nazi Germany*, (New York: Signet/New American Library, 1956)

Kennan George Frost, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, (New York: The New American Library, 1960)

Lefort Claude, *The Political Forms of Modern Society-Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, (Massachusetts: The Mitt Press, 1986)

Llobera Josep R., *The Making of Totalitarian Thought*, (Oxford: Berg, 2003)

Passmore Kevin, *Fascism: A Very Short Introduction*, (New York: Oxford University Press, 2002)

Payne Stanley G., *A History of Fascism 1914-1945*, (New York: Taylor& Francis Group, 2003)

Riasanovsky Nicholas & Steinberg Mark D., *A History of Russia*, (New York: Oxford University Press, 2005)

Shirer William L., *The Rise and Fall of the Third Reich*, (New York: Simon and Schuster, 1960)

Shukman Harold, *Redefining Stalinism of Totalitarian Movements and Political Religions*, (New York: Taylor & Francis Group, 2003)

Stackelberg Roderick, *Origins, Interpretations, Legacies*, (New York: Taylor & Francis e-Library, 2002)

Tal Uriel, *Politics and Ideology in the Third Reich-Selected Essays*, (New York: Taylor & Francis e-Library, 2004)

Welch David, *The Third Reich-Politics and Propaganda*², (New York: Taylor & Francis Group, 2007)

Wood Alan, *Stalin and Stalinism*, (New York: Taylor & Francis Group, 2005)

Έργα μεταφρασμένα στα ελληνικά

Γεωργιάδης Γεώργιος Κ., *Η Προπαγάνδα: μεθοδική και τεχνική της αγωγής των μαζών*, (Αθήνα: Βίπερ Πάπυρος Πρες, 1973)

Κουφοπούλου Πηνελόπη, *Μεθοδολογικά προβλήματα στην πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt* (Ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή), (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2006)

Παμπούκας Γεώργιος Π., *Ο Φασισμός και οι ιδεολογικοί του βάσεις*, (Αθήνα: Τιλπέρογλου, 1940)

Πλάγγεσης Γιάννης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία-Από τον Machiavellιστον Marx*, (Θεσσαλονίκη: UniversityStudioPress, 2013)

Ράλλης Γεώργιος Ι., *Η τεχνική της βίας*, (Αθήνα: Ερμείας, 1976)

Arendt Hannah, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα-Το τρίτο Μέρος από το έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Γιάννη Λάμψα, (Αθήνα: Ευρύαλος, 1988)

Arendt Hannah, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (VITA ACTIVA)*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, (Αθήνα: Γνώση, 2008)

Arendt Hannah, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ-Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, (Αθήνα: Νησίδες, 2009)

- Balibar Etienne, *Ο Φόβος των Μαζών: Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, (Αθήνα: Πλέθρον, 2010)
- Bell P. M.H, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μτφρ. Λουκιανός Χασιώτης, (Αθήνα: Πατάκη, 2005)
- Beradt Charlotte, *Τα όνειρα στο Τρίτο Ράιχ*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, (Αθήνα: Άγρα, 2015)
- Burckhardt Jacob, *Σκέψεις για την Ιστορία*, μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης, (Αθήνα: Printa, 2004)
- Canetti Elias, *Μάζα και Εξουσία*, μτφρ. Αγγελική Βερυκοκάκη-Αρτέμη, (Αθήνα: Ηριδανός, 1971)
- David C. Johnson, *Η Γερμανία του Χίτλερ*, μτφρ. Αθανασία Γιαβρουμή, (Αθήνα: Ιωάννης Ν. Ζαχαρόπουλος, 1966)
- Elias Norbert, *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας-δοκίμιο πάνω στην κατάρρευση του πολιτισμού*, μτφρ. Γιάννης Πεδιώτης, Γιάννης Θωμάδης, επιμ. Θάνος Σαμαρτζής, (Αθήνα-Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015)
- Friedlander Saul, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μτφρ. Ηλία Ιατρού, επιμ. Άννα Μαραγκάκη, (Αθήνα: Πόλις, 2013)
- Gehrke Wolfgang & Ruge Wolfgang, *Σταλινισμός: Ανάλυση και κριτική*, μτφρ. Δημήτρης Μαράκας, (Αθήνα: Δελφίνι, 1996)
- Gentile Emilio, *Φασισμός και Ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός, (Αθήνα: Ασίνη, 2007)
- Hitler Adolf, *Ο Αγών Μου*, μτφρ. Ανδρέας Πάγκαλος, Δημήτρης Π. Κωστελένος, (Αθήνα: Ζάρβανος, 1961)
- Machiavelli Niccolo, *Η Χειραγώγηση του όχλου*, μτφρ. Σπύρος Δενδρινός, (Αθήνα: Ροές micromega, 1998)
- Marcuse Herbert, *Λόγος και Επανάσταση-Ο Χέγκελ και η Γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, (Αθήνα: Ύψιλον, 1985)
- Mussolini Benito, *Το δόγμα του Φασισμού*, μτφρ. Ι. Μαρσέλλου, (Αθήνα: Παρνασσός, 1935)
- Paltrinieri Marisa, Rizzoni Gianni & Barbaglia Emilio, *Τα υπέρ και τα κατά-Χίτλερ-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, (Αθήνα: Φυτράκης, 1973)
- Paltrinieri Marisa, Rizzoni Gianni & Barbaglia Emilio, *Τα υπέρ και τα κατά-Στάλιν-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, (Αθήνα: Φυτράκης, 1973)
- Paltrinieri Marisa, Rizzoni Gianni & Barbaglia Emilio, *Τα υπέρ και τα κατά-Στάλιν-Οι φάκελοι Mondadori*, μτφρ. Νίκου Καραντίνου, (Αθήνα: Φυτράκης, 1973)

Paltrinieri Marisa, Rizzoni Gianni & Barbaglia Emilio, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα-Η Νύχτα των Μεγάλων Μαχαιριών*, επιμ. Α. Κοτζιάς, (Αθήνα: Mondadori-Φυτράκης, 1974)

Reich Wilhelm, *Γιατί επικράτησε ο Χίτλερ*, επιλογή κειμένων Φίλιππος Λεβέντης, (Αθήνα: Καστανιώτης, 2013)

Richard Lionel, *Ναζισμός και κουλτούρα*, μτφρ. Λόυσκα Αβαγιαννού, (Αθήνα: Αστέρι, 1980)

Trevor-Roper Hugh, *Οι τελευταίες μέρες-1945*, μτφρ. Στέλιος Χουρμουζιάδης, (Αθήνα: Ιωλκός, 2003)

Άρθρα

Ζενάκος Αυγουστίνος, «Αδόλφος Χίτλερ 1889-1945: Ο αιμοσταγής τύραννος», ΤΟ ΒΗΜΑ (14/3/2004), www.tovima.gr

Ζενάκος Αυγουστίνος, «Μπενίτο Μουσσολίνι 1883-1945: Ο δημιουργός του φασισμού», ΤΟ ΒΗΜΑ (22/2/2004), www.tovima.gr

Κατσόβκα-Μαλιγκούδη Γιάννα, «Στάλιν: «Ο πατερούλης» που στιγμάτισε τον 20ό αι.», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία (2010), www.enet.gr

Παπαδημητρίου Λένα, «Αδόλφος Χίτλερ-Δικτάτορας (1889-1945)», ΤΟ ΒΗΜΑ (12/5/2002), www.tovima.gr

